

АНАЛИЗ

НА

ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА ВЪЗСТАНОВИТЕЛНО ПРАВОСЪДИЕ В БЪЛГАРИЯ В РАМКИТЕ НА ДЕЙСТВАЩОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО – ВЪЗСТАНОВИТЕЛНИ ПОДХОДИ В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРАВОСЪДИЕ И ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕ НА НАКАЗАНИЕТО.

ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЗА ЗАКОНОДАТЕЛНИ ПРОМЕНИ.

от: членовете на работна група по Дейност 3 „Подобряване на прилагането на механизмите на възстановително правосъдие“ по проект „Повишаване на професионализма в съдебната система“ по Програма „Правосъдие“ на Норвежки финансов механизъм 2014-2021

гр. София, 2022 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Увод. Обосноваване на потребностите	
1. Контекст и национална специфика.....	5
2. Международноправни стимули за развитие на възстановителното правосъдие в България.....	9
II. Развитие на концепциите за възстановително правосъдие.	
Ролята на обичайното право	
1. Идеите на възстановителното правосъдие.....	10
2. Понятие и международни стандарти за възстановително правосъдие.....	25
3. Защо са необходими възстановителните подходи в рамките на традиционното правосъдие?	29
3.1. Същност и цели на възстановителните подходи.....	29
3.2. Възстановителното правосъдие като ефективно средство за преодоляване на дефицити на традиционното правосъдие и отговор на изискванията на правото на Европейския съюз.....	31
3.3. Възможностите на възстановителното правосъдие в наказателния процес и при изпълнение на наказанията. Нормативни аргументи.....	32
3.3.1. Основната задача на наказателния процес чл. 1 НПК.....	32
3.3.2. Изискването за справедливост – чл. 348, ал. 5 НПК и чл. 36 НПК.....	33
3.3.3. Изискването за изясняване на обективната истина – чл. 102, чл. 387 НПК, чл. 36 НК, чл. 54 НК, чл. 60 НК, чл. 61 НК, чл. 301, ал. 1, т. 4, т. 5, т. 7 НПК, чл. 395, ал. 1 НПК.....	33
3.3.4. Публичност на съдебните заседания и участие на обществеността – чл. 261 НПК, чл. 20 НПК, чл. 204 НПК, чл. 391 НПК.....	35
3.3.5. Възможни възстановителни практики при някои способи за решаване на наказателните дела.....	36

III. Норвежкият опит за изграждане на нормативна и институционална инфраструктура, основана на възстановителни подходи за разрешаване на конфликти	
1. Основания и първи стъпки за практическото въвеждане на подходите на възстановителното правосъдие в Норвегия.....	38
2. Организация, структура и дейност на Националната служба за разрешаване на конфликти – Konfliktråde.....	41
3. Възстановителният процес по наказателни дела. Условно лишаване от свобода.....	44
4. Младежко правосъдие.....	46
5. Критерии за препращане на делото към възстановителен/помирителен процес	53
IV. Развитието на идеята за младежко правосъдие в България в светлината на международноправните ни ангажименти.....	54
V. Възможности за развитие на младежкото правосъдие по наказателни дела в България в светлината на споделения норвежки опит	
1. Общи положения в светлината на актуалната правна рамка.....	56
2. Значителният потенциал за добри практики при приложението на чл. 61 НК.....	59
3. Възстановителният потенциал на чл. 64 от Наказателния кодекс..	62
4. Производството по Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.....	63
5. Възпитателните мерки при условно осъдени непълнолетни.....	66
VI. Възможности за възстановителни подходи при условното осъждане по Наказателния кодекс.....	67
VII. Възможности за въвеждане на възстановителни практики в процеса на изтърпяване на наказанието лишаване от свобода.....	76
VIII. Възможности за въвеждане на програми за възстановително правосъдие в изпитателния срок на условното предсрочно освобождаване	86
IX. Възможности за интегриране на възстановителни подходи и практики чрез системата за доставяне на социални услуги.....	88
X. Предложения.....	90
1. Развиване и институционална подкрепа на добри практики със съдействието и лидерската роля на двете колегии на Висшия съдебен съвет	

1.1. Обучителни инициативи.....	90
1.2.Организационното и административно обезпечаване на вече съществуващите добри съдебни практики.....	90
1.3. Определяне на два пилотни съдебни района за приложение на интегриран подход по отношение на непълнолетните правонарушители и условно осъдените.....	90
2. Ролята на Министерството на правосъдието, Върховния касационен съд и главния прокурор.....	91
3. Законодателни промени.....	91

I. Увод. Обосноваване на потребностите

1. Контекст и национална специфика

Развитието на възстановителното правосъдие след Втората световна война и осъзнаването на ограниченията на позитивното право, което не попречи „еврейският въпрос“ да се „реши“ със законните средства на националсоциалистическата държава, показва, че то е изключително подходящо средство за общества в преход между различни форми на тоталитаризъм и демокрация. Равносметката след концлагерите е, че правото като нормативна система, чиито основни признаци са абстрактност, всеобщност, обвързваща сила, имплицитно включваща подчинение, санкционирано от държавата и осъществимо с принуда, може и да изврати обществените отношения – да експроприира собствеността на „неарийците“ на законно основание, да превърне убийствата в индустрия. „Автоимунната“ защита на традиционното правосъдие за решаване на конфликта между правната сигурност и справедливостта предизвика развитието на формулата за „непоносимостта“, според която „там, където справедливостта не е цел, където при прилагането на позитивното право съзнателно е отречено равенството, съставляващо сърцевината на справедливостта, там законът не само е „неправилно право“, а му липсва всъщност всякакъв правен характер“ (Густав Радбрух). Традиционното правосъдие продължи да търси и други средства за преодоляване на трагично констатираните му дефицити, за да не се стигне никога повече до човеконенавистна индустрия. Така се стигна и до разцвета на доктрината за правата на човека. На практика равносметката от поражението на правото и правосъдието на модерната държава по време на войната доведе до утвърденото и институционализирано в новите конституции разбиране, че целият юридически инструментариум следва да се прилага на основата на неотменимото положение, че всяко човешко същество притежава вътрешноприсъща стойност, която трябва да бъде зачитана; че някои форми на поведение са несъвместими със зачитането на тази стойност, както и че държавата съществува за индивида, а не обратно.

Затова разумното традиционно правосъдие, разбрало заложените си по дефиниция ограничения, оставя достатъчно широко поле за включване на други форми, в които не властта, а гражданите имат водеща роля за решаване на собствените си конфликти. В това поле навлиза т.нар.

възстановително правосъдие, в което не експерти и властнически авторитети, а участниците в събитията намират път за споделяне на истината и постигане на разбиране. Възстановителното (помирителното) правосъдие способства за мирното функциониране на общността, за създаването на конвенция за ред, но в съществено отклонение от изтъкнатите принципи на традиционното правосъдие (абстрактност, всеобщност, обвързваща сила, подчинение и държавна принуда). Помирителното правосъдие е винаги конкретно, по силите и размера на човека, фокусирано върху личната му история, не се основава на принуда, способства за създаване на ред в отношенията на хората в общността и не разчита на никакво покровителство, т.е. няма нужда от авторитет и нагон за власт. Помирителното правосъдие допуска хората да изнесат цялата истина за събитията, в които те са централните персонажи. На този принцип бяха конструирани комисиите за истина и помирение в ЮАР в етап от историята на страната, в който наказването на извършителите на престъпления не би било достатъчно за възстановяване на моралната тъкан на травмирано от насилие и лъжа общество. Затова преамбюлт на новата конституция на ЮАР започва с думите: „Ние, хората на Южна Африка, признаваме несправедливостите на своето минало...”.

Възстановителното правосъдие е подходящо за травмирани общества на държави в преход и като едно от средствата за преодоляването на недоверието в съдебната власт след въвеждане на разделението на властите, защото, за разлика от традиционното правосъдие, то включва в процеса на осъществяването си активното участие на страните в конфликта и крайното решение се приема от тях не като „спуснато“ по вертикала от държавната власт, а като лично постижение – резултат на собствено усилие и поемане на отговорност. Същевременно така се развива култура за разумно и грамотно отношение към правораздавателната дейност.

Ресурсът на възстановителното правосъдие може да бъде потърсен и в друг аспект. До справедливия завършек на съдебния процес се стига по пътя на формални процедури, в които засегнатите лица с процесуални средства реконструират тази истина, която законът определя за „релевантна”. Не всякога обаче относимите към правната норма факти пресъздават изчерпателната истина, от чието възстановяване и оповестяване често засегнатите хора имат първостепенна необходимост. В

този смисъл невинаги традиционното правосъдие е достатъчно, за да възстанови накърнените социални връзки и да постигне така необходимото разбиране на случилото. Тази „недостатъчност“ на традиционното правосъдие, разбира се, не бива да омаловажава неговата първостепенна значимост за установяване на правовата държава. Но осъзнатите му ограничения показват, че системите за социален контрол (за постигне на социален мир и обществено благополучие) имат нужда от създаване на такива мрежи от взаимозависимости на гражданите, които не се основават на власт и подчинение, не разчитат на санкция от страна на държавната власт. Научни аргументи за осъзнаването на тази необходимост се развиват в криминологията, в частност – в критическата криминология, защото възстановителното правосъдие като едно от средствата за създаване на споена общност от зависими един от друг граждани е в основата на ефективната и трайна превенция на престъпността.

Досега в България са възниквали и са били развивани различни граждански и научни инициативи за популяризиране на възстановителното правосъдие¹. Възстановителното правосъдие е част от актуализираната

¹ Дългогодишни научни интереси в областта има проф. д-р Добринка Чанкова, професор по Наказателен процес в Правно-историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, автор на редица публикации.

Доц. д-р Румен Петров от Нов български университет, Департамент „Здравеопазване и социална работа“ е автор на ключови текстове за възможностите на помирителното правосъдие в България и ограниченията на средата, както и за разграничението между помирителното и възмездителното правосъдие.

През периода 2003 – 2016 г. се развиват възстановителни практики в затворите. Създадени са възстановителни общности в затворите в гр. София и гр. Враца с активното участие на Елена Евстатиева по проект на PF Bulgaria. Преминаването на участниците през възстановителната общност става на два етапа: външна програма – 4 месеца, която е подготовка за настаняването в център „Адаптационна среда“ и престой в центъра за период минимум 6 и максимум 18 месеца, в зависимост от присъдата. От 2003 г. до 2005 г. през програма „Адаптационна среда“ преминават 72 осъдени лица, като 24 от тях участват и в двата етапа, а 48 – през външната програма на център „Адаптационна среда“.

Фондация „Лале“ популяризира и развива практиката на семейната групово конференция.

Възстановителни подходи се срещат в различни училищни практики (дейности на фондация „Партньори“, в дългогодишните училищни инициативи на съдия Владимир Вълков от Софийския районен съд за групово работа с ученици в различни училища).

Общество „Правосъдие и помирение“ покани проф. Нилс Кристи през април 2014 г. в България.

Професор Н. Кристи даде две интервюта, изнесе лекции пред форум на „Горичка“, пред академични юристи в аулата на СУ „Св. Климент Охридски“ и пред практикуващи юристи в Съдебната палата в София. Вестник „Култура“ публикува статии, подбрани и преведени от съмишлениците в Общество „Правосъдие и помирение“, които съдействаха и за издаване на три от книгите на проф. Нилс Кристи на български език.

Блогът за възстановително правосъдие в България (<https://restorativejusticebg.com>), воден от Елена Евстатиева, авторите, публикуващи в него, и други съмишленици инициират провеждането на поредица

стратегия на Министерството на правосъдието за продължаване на реформата в съдебната власт, одобрена от Народното събрание на 21.01.2015 г. Това свидетелства за задълбочаване на разбирането за опасните последици от споменатия проблем с липсата на доверие в съдебната власт, с нарастващото отчуждение на гражданите от институциите и девалвацията на държавната принуда в резултат на погрешна наказателноправна политика – увеличаването на броя на престъпленията и завишаването на наказанията, без да се дава отговор на въпросите защо и какво следва от това. Това налага да припомним някои съществени дългогодишни липси – липсата на криминологични изследвания и липсата на изградена животоспособна социална инфраструктура, която да извършва рехабилитация на извършителите на престъпления, което води до предвидими последици – засилваща се рецидивна престъпност, значителна част от която е резултат от бедност и социална занемареност – тежка неграмотност и липса на каквито и да било социални перспективи за извършителите след изтърпяване на наказанието им.

В този контекст възниква инициативата на Висшия съдебен съвет (ВСС) да развива проекта „Подобряване на прилагането на механизмите на възстановително правосъдие“. Това е първото институционално усилие от страна на органа за администриране на съдебната власт да потърси възможности за укрепване на общественото доверие в правосъдието чрез разширяване на обхвата на доброволното и отговорно гражданско участие при разрешаване на конфликти и на включването на възстановителни практики в съдебните процедури, в които това е допустимо, и вече е налице готовност от страна на съдийската общност. Ето защо приемаме работата си по настоящия проект като изключително ценна ангажираност от страна на съдебната власт за хуманизиране на правосъдието, която ще рефлектира неизбежно в стимулиране и на другите власти да поемат отговорност в тази насока, включително чрез създаване на предпоставки за

конференции през периода 2018 – 2021 г., посветени на възстановителното правосъдие и неговите добри практики в България, Европа и света.

развиване на система за социални услуги, които са съобразени с конкретните потребности на уязвимите хора – участници в различните съдопроизводства. Тъкмо през тази призма членовете на работната група разбираме своето участие и отговорност – да споделим с колегите осъзнатите в собствения ни професионален опит и в досега ни с вдъхновяващия норвежки опит ползи от възстановителното правосъдие и неговите възможности в областите, в които това не само е правно допустимо, но и не би срещнало сериозна съпротива в юридическата общност заради хуманизиращия ефект, който ще бъде постигнат за традиционното правосъдие, заради ефективната превенция на престъпността и заради насърчаването на гражданска култура, която мотивира хората да участват в собствената си самоорганизация и така укрепват все повече като надежден коректив на държавната власт.

2. Международноправни стимули за развитие на възстановителното правосъдие в България

Членството на България в Европейския съюз и международната тенденция да се стимулират правните системи да разширяват възможностите на алтернативните способи за решаване на споровете в последните години е значим фактор и за задълбочаване на разбирането за ползите от възстановителното правосъдие у нас.

Директива 2012/29/ЕС предвижда и въвеждане в българското законодателство на възстановителното правосъдие като процес, при който на пострадалия и на дееца се дава възможност – след свободно изразено съгласие от тяхна страна да участват активно в решаването на въпросите, възникнали в резултат на престъплението, с помощта на безпристрастно трето лице. В изпълнението на задължението по чл. 12, т. 2 от Директива 2012/29/ЕС държавите членки следва да улеснят препращането на случаи, ако е целесъобразно, към услугите на възстановителното правосъдие, включително чрез установяването на процедури или насоки относно условията на това препращане, тъй като е прието за безспорно, че възстановителното правосъдие е инструмент за приоритетна защита на пострадалия. Наред с медиацията се препоръчва между пострадалия и дееца да бъдат осъществявани семейни конференции, умиротворителни кръгове и др.

II. Развитие на концепциите за възстановително правосъдие. Ролята на обичайното право

1. Идеите на възстановителното правосъдие са свързани с критиките на институционалната власт, залегнали в трудовете на Мишел Фуко², на Паоло Фрейре³, Иван Илич⁴, Хауърд Зер и Нилс Кристи.

1.1. Паоло Фрейре⁵ вижда в диалога метод за учене от опита в хода на съвместното живеене и опознаване на факторите, които влияят върху отношенията между хората. Така диалогът се превръща в средство за изучаване, за критическо осмисляне на опита. Фрейре разглежда ученето като изучаване, което представлява отношение към опита, а опитът възниква в резултат на проблеми и противоречия (конфликти). Това разбиране контрастира с идеята за ученето като инструктиране, като запълване на празни съдове с данни, факти, правила („знания“). Когато става въпрос за изучаване на социалния свят, смята Фрейре, това учене не може да не разгледа проблемите, които изтъкват отношенията от различни гледни точки. Авторитетът в подобен подход за учене не е дидактичен (не е притежателят на единствената истина). Проблемите, фактите и техните описания не се предварително ясни и по този начин не представляват собственост на „учителя“, а са предмет на съвместно изучаване, на съвместно постигане. Така ученето се превръща в акт на освобождаване, а не във форма на подчиняване. В това се разкрива

² Фуко, М. Надзор и наказание. Раждането на затвора. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.

³ Freire, P. Pedagogy of the Oppressed. Continuum, New York, 2007.

⁴ Illich, I. Deschooling Society. Harper & Row, New York, 1971.

⁵ Пауло Фрейре (1921-1997) е бразилски просветител, философ на образованието и социален критик. Учи право и философия. Счита се за основен представител на т.нар. „критическа (еманципираща) педагогика“ в обучението на възрастни (adult learning).

Формиращ за неговото мислене е опитът му като учител на безимотни (преди промяната) селяни в хода на аргарната реформа в Латинска Америка през 50-те и 60-те години на миналия век. В процеса на работата си с бедните селяни той оформя възгледа си, че образоваността и грамотността са обвързани с промяната на света, в който образованият и образоващият участват и който съвместно създават. За Фрейре метафората на празния съд, който се пълни от процеса на образование, е и безсмислена, и вредна. Той става известен с преподаването на португалски, в хода на което активно обсъжда с възрастните си ученици тяхната социална ситуация и необходимостта и възможностите за социална промяна, в която те са участници чрез активни политически действия. Основното му произведение е „Педагогика на потиснатите“.

смисълът на диалога, разбиран като среща между хората. Диалогът при Фрейре е предпоставка, условие за постигане на критическо мислене, което се основава на солидарността между хората и на качеството им на съавтори на социалната реалност, от която са част.

1.2. Австрийският философ **Иван Илич**⁶, друг известен идеолог на възстановителното правосъдие, разглежда връзката между индустриалния капитализъм и властовия характер на основните социални институции на модерното общество. Той развива идеята за обществото на взаимността като алтернатива на индустриалното, институционализиращо общество

Взаимността при Илич е антитеза на индустриалната продуктивност, израз на индивидуалната свобода. Той разглежда съвременното индустриално общество като общество, което жертва смисъла в името на продуктивността. Общественият прогрес се създава от производството на стоки и услуги вместо от взаимността. Според Илич технократичната катастрофа на отчуждението и преодоляването на неговите последици с още повече консумация, която да увеличава властта на институциите, и отчуждението, което следва от това, може да бъде избегната чрез социални промени, гарантиращи на всеки член свободен достъп до средствата на общността за постигане на взаимност и същевременно ограничаващи свободата му само в полза на еквивалентната свобода на другите членове на общността.

Условията за взаимност са онези структурни промени, които правят възможно справедливото разпределение на безпрецедентната власт на институциите. Концентрацията на властта, започнала някога с развитието на имперската социална уредба, водеща до високи нива на

⁶ **Иван Илич** (1926-2002) е влиятелен австрийски социален критик и философ. Роден е във Виена в семейството на католик и еврейка. Практикуващ католически свещеник, владее повече от 10 езика и има докторантура по история върху Арнолд Тойнби.

Илич изучава и системно критикува проектите на Католическата Църква и „Запада“ за социално развитие в т.нар. трети свят (основно в Латинска Америка) през средата на 20 век. В хода на това развива влиятелна критика към културно-хегемонистичните и социално-инженерни опити на либерално-демократичния алианс по време на Студената война, водена от САЩ. Това често го прави политически неудобен, особено в края на 1980-те, когато социалното инженерство, този път на победителите в Студената война, намира нови основания за културно превъзходство. Известен е със системната си критика към властта на институциите върху свободата на индивида и към способността им да възпроизвеждат ограниченията и щетите на консуматорското общество върху човечността. Най-известната му книга е „Еманципиране от училището“ (Deschooling Society, 1971)

производителност, е известна и с невероятната си възможност за абсолютна власт на хора над хора в безпрецедентни мащаби (от плантациите от роби и/или затворници, които да изграждат гръбнака на производителните „чудеса“ на тези общества). Според Илич в постиндустриалното общество не трябва способността за себеизразяване да изисква като условие за своето съществуване принудителния труд, принудителното учене или принудителната консумация на някого друго.

В най-известната си критика на индустриалното общество Илич разглежда училището като институция, която не обслужва личната свобода, солидарността и критичното мислене за света. Вместо това училището създава нагласи за участие в един свят на структурна корупция. В тези условия хората предоставят на институциите, които обслужват индустриалното общество, да определят техните ценности. Такава организация на света възлага властта на институциите вместо на хората.⁷

1.3. Хауърд Зер и поставянето на основите на практически ориентираната концепция за възстановително правосъдие

Хауърд Зер започва работата си като практик и теоретик в края на 70-те години на XX век, когато се полагат основите на възстановителното правосъдие.⁸ Той ръководи първата официална програма в САЩ за срещи между жертви и извършители на правонарушения. Според Зер възстановителното правосъдие се основава върху едно разбиране за правонарушението, изхождащо от здравия разум. Макар че се изразява различно в отделните култури, подходът е общ за повечето традиционни общества. Разбирането за правонарушението като причиняване на зло на отделния човек, но и на общността, стъпва върху идеята за взаимната обвързаност на всички членове на обществото. Зер се позовава на концепцията от еврейското писание за „шалом“ – вярването, че трябва да живеем в разбирателство с другите, с нашия създател и с природата. Зер

⁷ Обобщението на идеите на Фрейре и Илич е цитирано по статията на Р. Петров „Помирителното правосъдие в България – ограничения на средата“, публикувана в сборник на НБУ, Департамент „Право“, Национална конференция „Законът на правото или правото на закона“.

⁸ Daniel W., Van Ness и Karen Heetderks Strong в книгата си „Възстановяване на справедливостта – въведение във възстановителното правосъдие“ отбелязват, че терминът „възстановително правосъдие“ вероятно е въведен от Алберт Еглаш през 1958 г., когато той разграничава три подхода към правосъдието: (1) „възмездно правосъдие“, основано на наказание; (2) „разпределителна справедливост“, включваща терапевтично лечение на нарушители, и (3) „възстановително правосъдие“, основано на реституция с принос от жертви и нарушители.

посочва, че в много култури има отделна дума, която изразява идеята за общата свързаност на хората помежду им и околния свят – „уакапапа“ за маорите в Нова Зеландия, „хожо“ за индианците от племето Навахо, „убунту“ на езика банту в Южна Африка, „тендрел“ за тибетските будисти. Според тези етични обичайни системи правонарушението нанася вреда на общността и на нормалното функциониране на взаимоотношенията между нейните членове. Според това разбиране вредата, нанесена на един, е вреда, нанесена на всички. Подобен поглед върху правонарушението предполага грижа за изцелението на въвлечените в конфликта – жертвата, причинителите на страданията и техните общности.

Зер формулира трите основни въпроса на възстановителното правосъдие – кой е пострадал, какви са неговите нужди и кой е задължен да възстанови вредите, както и трите стълба на възстановителното правосъдие – фокусиране върху вредите, причинени на пострадалия и на общността; задължение за поправяне на вредите от тези, които са ги причинили, но и поемане на отговорност от общността; ангажиране и участие в процеса на всички заинтересовани страни в конфликта чрез различни форми на диалог.

Според концепцията на Зер възстановителното правосъдие се фокусира върху реинтеграция на пострадалите, на извършителите, както и върху благоденствието на цялата общност. Той откроява три основни модела на възстановителни практики, които имат различни модификации съобразно местните и културни различия – срещи между жертва и извършител, фамилни групови конференции и кръгов модел.

Зер проблематизира самото понятие за възстановително правосъдие, като приема, че обществено по-подходящо е то да се нарича трансформиращо правосъдие, защото така се акцентира върху социалните причини, довели до конфликта. При възприемане на такъв подход целта е да се постигне решение, което предотвратява бъдещи обществено нежелателни прояви, и то е възможно на ниво промяна на социалната структура и обществените политики.⁹

⁹ Хауърд Зер. Възстановително или трансформативно правосъдие, 2011 – <https://emu.edu/now/restorative-justice/2011/03/10/restorative-or-transformative-justice/>

1.4. Идеите на Нилс Кристи¹⁰ – вдъхновение на норвежкия модел за възстановително правосъдие

В един от последните си текстове¹¹ Нилс Кристи разглежда мисията на норвежката система от общински комисии за работа с конфликтите – „не непременно за тяхното разрешаване, нито за възстановяване или за въздаване на правосъдие, а за работа с конфликтите – да се разкрие какво всъщност е станало, да се даде възможност на едната страна да разбере другата страна за това, какво всъщност е станало. Може би конфликтът ще стане по-поносим. Може би страните, а и цялата общност ще разберат повече“.

Нилс Кристи предлага да разглеждаме помирителните комисии не във връзка с понятието „възстановително правосъдие“, а като „съвети за работа с конфликти“. Той смята, че „това е по-малко героична терминология, но освен това е и терминология, по-малко податлива на злоупотреби и подвеждащи очаквания“.

В своята основополагаща статия „Конфликтите като собственост“, публикувана през 1977 г. в „The British Journal of Criminology“ по лекцията му по критическа криминология, изнесена година по-рано в Центъра по криминология в Университета в Шефилд, той излага основните си разбирания за принципите, върху които трябва да бъде изградена работата по разрешаване на конфликти или т. нар. възстановителното правосъдие. Според Кристи решенията за това кое е относимо и на какво основание се счита за относимо при разрешаване на един конфликт трябва да се изземат от професорите по право – главните идеолози на системите за контрол на престъпността, и да бъдат върнати в съдебните зали, където тези въпроси да бъдат решавани свободно. Кристи акцентира върху промяна на фокуса,

¹⁰ Професор Нилс Кристи (1928-2015) е норвежки криминолог, чиито книги и лекции имат съществено значение във всички сериозни дискусии за перспективите на наказателноправните системи и целите на наказанията. Завършва социология през 1953 г. с изследване за начина на мислене на охранителите в концентрационен лагер за югославски военнопленници през Втората световна война в Норвегия. Защитава докторантура на тема „Младите норвежки правонарушители“. Професор по криминология в Юридическия факултет на Университета в Осло. Възгледите на Н. Кристи го правят естествен критик на съществуващата възмездителна пенитенциарна система и привърженик на подхода на „възстановителното правосъдие“. Неговите идеи служат за основа на създадената в Норвегия система от органи и процедури за възстановително правосъдие. Издателство „Сиби“ издаде на български език три от книгите на проф. Н. Кристи – „Пределите на страданието“, „Мяра на престъпленията“ и „Контролът върху престъпленията като индустрия. ГУЛАГ, но на Запад“.

¹¹ Кристи, Н. Думи за думите. В. „Култура“, бр. 31 (2823), 18.09.2015.

върху който е насочен процесът – той не бива да е съсредоточен върху определянето на виновността, а върху това какво е възможно да се направи, за да се поправи стореното. Изместването на перспективата изисква да се възстанови мястото на жертвата в делото, като се изяснят вредите, които тя е претърпяла, дори тези вреди да не се признават от наказателното право като елемент на правонарушението. Това естествено ще доведе до обсъждане как да се поправи вредата, ще се даде възможност на правонарушителя да промени своето положение и от слушател да се превърне в участник в дискусиата как той самият би могъл да поправи нещата и ще получи възможността да му бъде простено.

Нилс Кристи приема, че има нужда от структура, която да организира системното приложение на различните възможности за помирителни практики и чрез нея да се даде възможност на извършителя да поправи вредите според нуждите на жертвата, като този процес се балансира, без да се изземва водещата роля на страните и не се допуска господство на експертите, за да не се позволи „кражба на конфликта“ от неговите собственици.

Професор Кристи разглежда ролята на местните съдилища, които са в синхрон с местните ценности, като осигуряващи възможност за приложение на възстановителни практики. Ролята на местния съд е важна при установяване на нуждите на извършителя, защото неговото лично и социално положение вече са станали добре известни на съда. Според Кристи дискусиата за възможностите извършителят да възстанови стореното на жертвата не може да се състои, без едновременно с това да се изясни ситуацията на правонарушителя. Тя може да разкрие необходимост от социални, медицински, образователни или духовни грижи – не за да го възпират от последващо престъпление, а за да бъдат задоволени потребностите му, защото само така биха се неутрализирали условията за престъпление.

Особено важно с оглед българската социална и съдоустройствена ситуация е виждането на Кристи, че съдилищата са обществени сцени, където нуждите на участниците в конфликта стават „видими“. Той обаче подчертава, че този етап – идентифицирането на нуждите и необходимите мерки по подпомагане, трябва да следва осъждането, защото има опасност вместо подкрепа в хода на процеса нарушителят да получи участие в

„задължителна програма“, което е евфемизъм за неопределеност на наказанието.

Според Кристи идеята е местният съд да се превърне в съд на равнопоставени, които представляват себе си, а не присъстват чрез професионалисти, защото когато страните могат да намерят решение помежду си, съдиите стават излишни, а когато не могат – съдиите трябва също да бъдат равнопоставени с тях.

1.5. Приносът на Даниел Ван Нес за популяризиране на идеите на възстановителното правосъдие

Даниел Ван Нес¹² поддържа, че възстановителното правосъдие не е програма, а теория на правосъдието, която не само е породила идеята за разгръщане на средства за разрешаване на конфликти като медиацията, но има ресурс да насочва и обществените политики.

Той подчертава, че не може да се говори за една общоприета дефиниция за възстановително правосъдие. Вместо това има три сходни, но отличаващи се концепции. Те се припокриват в значителна степен, но имат и важни разлики, възникнали са от различни предизвикателства, свързани с ограниченията на съвременното наказателно правосъдие.

Първото предизвикателство според Ван Нес е, че престъплението нанася вреда на жертвите и общностите, което налага правосъдието да поправя тази вреда. Вместо това обаче системата на наказателното правосъдие сякаш е твърде заета да причини еквивалентна вреда на престъпника (възмездие) или пък да въздейства върху него така, че да бъде по-малко вероятно той или тя да причиняват вреда в бъдеще (възпиране или превенция). Така първата концепция за възстановително правосъдие се фокусира върху поправянето на вредата, причинена на жертвата и

¹² Даниел ван Нес (Daniel Van Ness) е директор на Център „Правосъдие и помирение“ на Prison Fellowship International, един от водещите световни експерти по възстановително правосъдие. Даниел ван Нес е привлечен и участва в дейността и екипа на PFI преди 30 години, когато започва изграждането на Центъра за правосъдие и помирение. Той участва в създаването на Sycamore Tree Project® – програма за подобряване на информираността/осъзнатостта на жертва и правонарушител, която сега се провежда в затворите на 34 държави. Лидер е на коалиция от НПО, които описват и успешно разпространяват адаптацията на основните принципи на ООН за ползването на програми на възстановителното правосъдие в наказателни дела. Автор и редактор е на няколко книги, включително и на „Възстановяващо правосъдие: въведение във възстановителното правосъдие“. През 2013 г. получава наградата „John W. Byrd Pioneer“ за принос в развитието на възстановителното правосъдие, награда на NACRJ (National Association of Community and Restorative justice).

общността. Обществото носи отговорността да изисква – и да помага – правонарушителите да компенсират вредата, а когато извършителят не е известен, да помогне на жертвата да се възстанови по други начини. Това Ван Нес нарича „поправяща” концепция на възстановителното правосъдие, защото тя се фокусира върху поправянето на вредата, причинена от престъплението.

Второто предизвикателство към съвременното наказателно правосъдие, за което пише Ван Нес, е формулираното от Нилс Кристи – престъплението е собственост на жертвата и извършителя и по право им принадлежи. Държавата е „откраднала” престъплението и затова тя, а не жертвата и правонарушителят, решава какво трябва да се направи в случая. Така второто определение за възстановително правосъдие се съсредоточава върху даването на глас на жертвите и извършителите в решението какво да се случва. Има множество начини, по които да се постигне това решение – среща на страните чрез възстановителна медиация, конференции или кръгове. Тази концепция на възстановителното правосъдие се нарича „концепция на срещите”, защото събира страните във фасилитирани срещи.

Третото предизвикателство към наказателното правосъдие, посочено от Ван Нес, представлява също предизвикателство към другите две концепции за възстановително правосъдие. Третата концепция за възстановително правосъдие може да се нарече „концепция на преобразяването” и е най-амбициозната от трите. Според този възглед целта на възстановителното правосъдие не е просто да поправя, но и да преобразява – индивидите, взаимоотношенията и структурите.

Ван Нес е поддръжник на дефиницията на възстановителното правосъдие, която Prison Fellowship International използва: възстановителното правосъдие е теория на правосъдието, която набляга на възстановяване на вредата, причинена от престъпното поведение. Това се постига най-добре, когато самите страни, засегнати от престъплението, си сътрудничат, и когато това се случи, може да се достигне до преобразяване на личностите, взаимоотношенията и структурите.

1.6. В много държави неудовлетвореността и разочарованието от официалната правосъдна система или възродилият се интерес към

запазването и укрепването на обичайното право и на традиционните правосъдни практики пораждаат нуждата от алтернативни реакции срещу престъпността и нарушаването на обществения ред. Повечето от тези алтернативи осигуряват на страните, а често – и на заобикалящата ги общност, възможност да участват в разрешаването на конфликта и да се справят с последиците от него. Програмите за възстановително правосъдие се основават на убеждението, че страните в един конфликт следва да вземат активно участие в разрешаването му и в смекчаването на неговите негативни последици. В някои случаи програмите спомагат и за изграждането и развитието на местни общности, което е особено актуално в нашия национален контекст, доколкото от десетилетия сме свидетели на рушащи се и изчезващи общностни структури на различни нива – в населените места, училищата, професионалните среди. Този подход се възприема и като средство за подпомагане на мирното разрешаване на конфликта, за насърчаване на толерантността и личното участие, за изграждане на уважение към различията и за налагането на отговорни обществени практики. Често практиките по възстановително правосъдие се прилагат посредством **обичайното право** – примери за това са Канада, която възприема обичайните правила на местното индианско население, както и Нова Зеландия, която стъпва върху възстановителните практики на маорите.

1.7. Историята на помирителните съдилища в България

Помирителният съд има дълбоки корени в българското правораздаване, които са свързани с обичайното право от годините на Втората българска държава.¹³

Установява се, че по време на османското владичество традицията се продължава от обичайните съдебни органи. Създаването и дейността на помирителния съд тогава стават възможни благодарение на предоставената

¹³ В изследването на доц. д. и. н. Евгени Йочев¹³ „Помирителният съд в Царство България“, публикувано в „Съдебно право“, април 2016 г., се проследява историческото развитие на помирителния съд от времената на османското владичество до мировия съд в Третата българска държава. Доцент Евгени Йочев е доктор на историческите науки, дългогодишен преподавател по История на българската държава и право (ИБДП) в Юридическия факултет на Русенския университет „Ангел Кънчев“. Работи по проблемите на ИБДП и по устройството и организацията на съдебната система. Автор е на няколко монографии и учебник по дисциплината ИБДП.
<http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2016/4/25/e->

частична автономия на българското християнско население. Въведената децентрализация на управление на най-ниско равнище позволява съхраняването и функционирането на органите на местно управление и самоуправление в съответствие с нормите на обичайното право. Освен това българското население – по етнически, религиозни и финансови съображения, съзнателно е избягвало органите на османското правосъдие. Понякога това е ставало и под натиска на селските първенци.

Изследването на историческите източници показва, че обичайните съдебни органи са селските общински власти, както и местните първенци (старейшини, чорбаджии). Съставът на съда в отделните райони на страната е различен. Така в Родопите правораздава т. нар. „обществен самосъд”, в който участват всички стари хора, но с най-голяма тежест и значение са мненията на „най-видните и най-изтъкнатите” сред тях.¹⁴

От гледна точка на състава съдът е едноличен (кметски) или смесен – с участието и на старейшите или селските първенци.¹⁵

Целта му е да се постигне помиряване на страните. Съществуването и дейността на съда се основават на желанието и готовността на спорещите да се помирят, да постигнат взаимноприемливо съгласие. Както пише Захарий Стоянов – „ако двамина или повече имат някоя разпра помежду си, та и двете страни съгласно искат да се спогодят помежду си или чрез посредничеството на селските или градските старейшини”.¹⁶

Съгласието на страните да се помирят съдържа в себе си готовността им доброволно да приемат и изпълнят решението на помирителния съд. На този факт обръща внимание и Т. Васильов, който пише, че преди Освобождението тетевенци не познават съдебния процес в съвременния смисъл на думата: „За обикновени разпри: граждански, търговски, дори углавни заинтересованите прибъгваха до полюбовно погаждане, направо или чрез посредничеството на някой почтен или влиятелен първенец, или най-сетне до общината”.¹⁷

¹⁴ Андреев, М. Българското обичайно право. С., 1979, 261-262.

¹⁵ Вж. Христов, Хр. Българските общини през възраждането. С., 1973, 64-65; Маринов, Д. Българско обичайно право. С.: Академично издателство „Марин Дринов“, 1995, с. 210.

¹⁶ История на българската държава и право. Извори 681 – 1877. Съст. Петров, П., Г. Петрова. С., 1996, с. 247.

¹⁷ Васильов, Т. Спомени за лица и събития през XIX и XX век. С., 1934, 544-545.

Тези и други източници показват, че помирителният съд не е постоянно действащ, има различен състав, но една основна функция – неговата дейност е свързана с наличието на един спор, съгласие на страните да го решат с помощта на помирителите, както и с доброволно поемане на задължението да се изпълни решението на съда.

В хода на Руско-турската освободителна война временното гражданско управление запазва и възстановява старейските съвети, като им придава един по-демократичен характер. Съставът им се определя чрез избори, в които участват мъжете над 18-годишна възраст, притежаващи някакво недвижимо имущество. Изискванията към членовете на съвета са: 1) навършени 30 години и 2) да владеят недвижимо имущество. Селският свещеник влиза в съвета по право.

След Освобождението старейските съвети са преобразувани в т. нар. помирителни (полубовни) съдилища. Според чл. 1 на Временните правила за устройство на съдебната част в България „съдебната власт принадлежи на:

- помирителни (полубовни) съдилища;
- общи съдилища: окръжни и областни (губернски) и
- особни съдилища: административни, духовни съдилища на православно и другите вероизповедания и кадийски съдилища”.

Временните съдебни правила (ВСП) са утвърдени от руския императорски комисар генерал-адютант княз Александър Михайлович Дондуков-Корсаков на 24 август 1878 година.

Помирители (полубовни) съдилища се създават във всяко село независимо от етническия състав на населението. Мюсюлманското население също получава право да сформира свой помирителен съд. Така се създават възможности за решаване на споровете вътре в отделните общности. В състава на съда влизат главите на религиозните общности и от трима до 12 изборни членове, избрани чрез двустепенни избори за срок от една година. Изискванията към тях са следните: възраст над 30 години, да не са осъждани, да са грамотни и да владеят недвижимо имущество или да имат средно/висше образование. По този начин се утвърждава правото на всеки жител, отговарящ на горните условия, да заеме съдийска

длъжност по избор. Членовете на помирителните съдилища се избират от всички лица, живеещи в селото.

Помирителните съдилища имат ограничени правомощия. Те разглеждат единствено граждански спорове и наказателни дела от частен характер, по които страните могат да постигнат спогодба, а също и дела за настойничество. Съдът не е ограничен от никакви процесуални форми и правила. Той се ръководи от обичая и се съобразява с исканията на страните. Решенията му имат сила само ако двете страни са дали предварително писмено съгласие за това. Те са окончателни и се привеждат в изпълнение от кмета.

1.8. Концепцията за съдилища в общността¹⁸

В държавите от системата на общото (прецедентното) право е развита и приложена концепцията за съд в общността, който е фокусиран върху решаването на проблеми на уязвимите членове на местната общност. Общностният съд е подходяща форма за прилагане на възстановителни практики, защото предлага подходящи условия, при които да се срещнат членовете на местната общност и представителите на различни социални, здравни и образователни услуги. Същественото е, че съдът в общността се създава по решение (и при осъзната необходимост) на активните членове на населеното място, а не по инициатива на централната или местна власт. Опитът показва, че съдът и местната общност взаимно си влияят за поддържане на социален мир.

Кратка характеристика на концепцията за съдилища в общността:

От гледна точка на правния спор

а) традиционните съдилища се фокусират изключително върху:

- събиране на изчерпателна (налична) информация, която води до яснота по спора;

- основателността на аргументите на страните за решаването (изхода) на спора;

- определяне на новите отношения след спора (изхода от него);

б) съдилищата, фокусирани върху проблема – (СФП) (problem-solving courts), организират процес на взаимодействие и събиране на

¹⁸ Доклад на ВСС за значението на районните съдилища – <http://www.vss.justice.bg/root/f/uploads/files/Doklad-sadebna-karta.pdf>

информация, който дава възможност да се разберат проблемите, които са в основата на непосредствения спор.

Изхожда се от идеята, че тези проблеми, оставени неразрешени, може да доведат до нови спорове (конфликти, престъпления). Примери за това са ситуациите на домашно насилие, детски и юношески противообществени прояви, злоупотребата с наркотици, психично-здравните проблеми, семейните конфликти и спорове и др. Обикновено тези проблеми водят до повтарящо се явяване пред съда с всички негативни последици за хората, ангажирани в конфликта, за общността и за съда. Целта на СФП е да разберат проблема, но и да подпомогнат работата по него, която по правило включва участието на други (несъдебни) институции. Тези съдилища са доброволни. Хората, които избират да се явят пред тях, обикновено имат социални проблеми, психични разстройства, семейни конфликти и/или комбинация от тях. В резултат на такива проблеми хората може да са извършили деяния, квалифицирани като престъпления, и така да са обект на наказателното преследване – например домашно насилие, изоставяне на дете, злоупотреба с наркотици и др.

В САЩ началото на тази правно-социална практика се поставя с детско-юношеските съдилища, първото от които е открито в Чикаго през 1899 година. Това се случва в отговор на разбирането, че детско-юношеските престъпления поставят остро въпроса за пропуските в отглеждането на децата с антисоциални прояви. Повдига се старият етичен въпрос доколко е справедливо обществото да наказва човек, който не е имал възможност да се развие като етичен гражданин поради средата, в която се е развивал и съзрявал. В тези първи съдилища съдът използва авторитета и властта си, за да въвлече юношата в процес на грижа (рехабилитация с цел ресоциализация) вместо в процес на наказване (на „причиняване на болка“ по Нилс Кристи).

Новата вълна на СФП започва със създаването на Специализирания съд за нарколечение (drug treatment court) в Маями през 1989 година. В известна степен съдията от СФП работи като социален работник, въпреки че не е получил клинично образование. Това се налага както поради универсалността, така и поради сложността на социалните проблеми, за които обикновено няма ясен алгоритъм на действие за справяне и

мотивиране на участниците в проблема за неговото решаване по хуманен за всички начин.

Наркосъдилищата, по подобие на юношеските съдилища, възникват след претоварване на съда с дела, свързани със злоупотреба на психоактивни вещества. Забелязва се, че лишаването от свобода не прекъсва зависимостта на много от осъдените, което поражда необходимостта да се търсят други решения. В наркосъда в Маями се въвежда лечебен процес за преодоляване на наркозависимостта, но под надзора на съда. Целта е рехабилитацията и съдията по едно подобно дело да са част от терапевтичния екип.

Характерни черти на всички СФП са:

- непосредствена и незабавна интервенция – процес, който избягва противопоставянето;
- интензивна комуникация между съдията и закононарушителя – интердисциплинарен подход;
- ясен поведенчески договор между съда и нарушителя с определени правила и цели.

Този договор изисква обвиняемият по дело за злоупотреба с наркотици да приеме да е „чист“ от наркотици, да участва в рехабилитационна лечебна програма, да се явява периодично на тестове за определяне на наличието на наркотици в тялото му и да докладва пред съда на всеки 10 – 14 дни. Лечебният екип обсъжда случая на всеки обвиняем в открито заседание. Съдът изслушва и решава дали обвиняемият изпълнява условието да изостави употребата на наркотици. Съдията открито насърчава и поздравява обвиняемия, когато той успява да поддържа стил на живот без наркотици. В противен случай съдията има право да налага растящи по тежест наказания, които целят да насърчат приемането на лечението. Успешните случаи приключват със събитие, което има публичен характер и е с атмосфера на дипломиране (удостояване за личното постижение).

Ефективността на тази интеграция е висока и в момента в САЩ работят повече от 2300 подобни програми.

По аналогичен начин функционират и съдилищата по домашно насилие, психично-здравните съдилища, съдилищата по дела за изоставяне на деца и др. На практика това са все програми, в които съдът използва

властта си, за да насърчава участие в корективни дейности, изпълнени от програми за грижи.

Моделът на общностния съд, фокусиран в решаване на проблеми, е особено подходящ за малки населени места, в които действат малки районни съдилища. През 2015 г. ВСС прие решение, с което одобри доклад за ролята и значението на районните съдилища в рамките на съдебната власт на България. В доклада ВСС пое ангажимент за адаптиране на концепцията за общностния съд към спецификата на районните съдилища в страната, което следва да намери развитие в бъдеще.

1.9. Използването на самото понятие „възстановително правосъдие“ не се приема безкритично. Така например Хауърд Зер отбелязва, че използването на възстановителните подходи и практики в училищата или в други професионални общности или институции като болници, университети и др. показва, че терминът възстановително правосъдие не е особено подходящ.¹⁹ Когато пише за възстановителното правосъдие, Нилс Кристи използва понятия като „правосъдие на съпричастните“, „регулиране на конфликти“, „разрешаване на конфликти“, „съпричастност при разрешаване на конфликти“. За възстановителното правосъдие се използват още термините „общностно правосъдие“, „помирение“, „позитивно правосъдие“, „правосъдие на взаимоотношенията“, „обществено правосъдие“ и „възстановяващо правосъдие“. Идеята е да се подчертае, че вниманието ни трябва да е насочено не към резултата, а към самия процес, защото участието в разрешаването на конфликта е по-важно от самото му разрешаване.²⁰ Същата идея поддържа и канадският изследовател и вдъхновител на възстановителното правосъдие Даниел ван Нес. Той въвежда термина Restoring justice, преведен като „възстановяващо правосъдие“, в неговата книга: „Възстановяващо правосъдие: Въведение във възстановителното правосъдие“, 2014 (Daniel W Van Ness, Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice). Идеята на автора е да подчертае, че възстановителното правосъдие е процес на поправяне на вредите от деянието и изцеление на замесените страни.

¹⁹ Хауърд Зер. Малка книга за възстановителното правосъдие, С.: Ла Конференс ООД, 2018, с. 22.

²⁰ Кристи, Н. Предела на страданието, С.: Сиби, 2015, 118-119.

2. Понятие и международни стандарти за възстановително правосъдие

Независимо от терминологичните възражения тъкмо понятието възстановително правосъдие се употребява в редица правни документи на ООН, Съвета на Европа и Европейския съюз.

Възстановителното правосъдие е значима тема в дневния ред на конгресите на Организацията на обединените нации по превенция на престъпността – Виена (2000 г.) и Банкок (2005 г.). В заключителните декларации от двата форума акцентът е поставен върху приложението на възстановителния подход по отношение на престъпленията, извършени от непълнолетни и млади пълнолетни извършители. Особено значима роля има Наръчникът на ООН по Програмите за възстановително правосъдие (2006 г.)²¹ В този документ се преодолява стеснителното разбиране на приложното поле на възстановителното правосъдие и се насърчава най-широкото му прилагане.

2.1. Понятието за „възстановително правосъдие“, възприето от ООН

Понятието за „възстановително правосъдие“, възприето от ООН, включва производството за справяне с престъплението чрез фокусиране върху поправянето на причинените на пострадалите вреди, привличането на нарушителите към отговорност за извършеното, а често – и ангажирането на общността при разрешаването на конфликта. Участието на страните е същностна част от производството, чрез която се набляга върху изграждането на връзка между пострадалите и нарушителя, помиряването им и постигането на съгласие за желан резултат. Производствата по възстановително правосъдие може да бъдат пригодени към разнообразна културна среда и към потребностите на различни общности. Посредством тях пострадалият, нарушителят и общността си възвръщат част от контрола върху самия процес. Нещо повече, самото

²¹ Наръчник по програми за възстановително правосъдие, Служба на ООН по наркотиците и престъпността (UNODC) Виена, Ню Йорк, 2006.

производство често може да преобрази връзките между общността и правосъдната система като цяло.²²

В „Основните принципи на ООН за приложение на възстановително правосъдие” се казва, че програмите по възстановително правосъдие може да се прилагат във всеки етап на наказателния процес, стига националното законодателство да го допуска. Полицията може да ги използва вместо арест. Прокурорите използват възстановителни програми, вместо да повдигат обвинения. Съдиите канят жертвите и извършителите да се срещнат, преди да постановят присъда, а понякога превръщат тази среща в част от присъдата. Затворническата администрация допуска жертви да влязат в затвора, за да се срещнат със своите извършители. Служители по наблюдение на условни присъди и пробация подпомагат срещи между правонарушители, техните семейства, жертви и общностите им, за да ги подготвят за реинтеграция в общността. Във всички тези случаи срещите са доброволни и за правонарушителите, и за жертвите и се провеждат в безопасна среда от опитни фасилитатори/помирители.

2.2. Понятието за „възстановително правосъдие“, възприето в Директива 2012/29/ЕС

В чл. 2, § 1, б. „г“ от Директива 2012/29/ЕС на Европейския парламент и на Съвета за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления и за отмяна на Рамково решение 2001/220 ПВР от 15 март 2001 г. е възприето постеснително определение за възстановително правосъдие – процес, при който на жертвата и извършителя на престъплението се дава възможност, след свободно изразено съгласие от тяхна страна – да участват активно в решаването на въпросите, възникнали в резултат на престъплението, с помощта на безпристрастно трето лице. Участието и ангажирането на общността или общностите, които са засегнати от конфликта, или към които принадлежат жертвата и нарушителят, не е включено като част от понятието за възстановително правосъдие.

²² Основни принципи при прилагането на програми за възстановително правосъдие по наказателноправни въпроси, приети през 2002 г. от Икономическия и социален съвет на ООН; Наръчник по програми за възстановително правосъдие, с. 8.

Съществена част от разглежданата директива заемат мерките, които държавите членки трябва да предприемат с цел създаване на гаранции в контекста на услугите за възстановително правосъдие.

В чл. 12 от директивата се утвърждава, че държавите членки трябва да предвидят в законодателствата си мерки, които да гарантират на жертвите, избрали да участват в процедури за възстановително правосъдие, достъп до сигурни и компетентни служби за възстановително правосъдие при спазване най-малко на следните условия:

– услугите за възстановително правосъдие се използват само ако са в интерес на жертвата, в зависимост от съображения, свързани с безопасността, и се основават на свободно изразеното и информирано съгласие на жертвата, като то може да бъде оттеглено по всяко време;

– преди да даде съгласието си да участва в процес на възстановително правосъдие, на жертвата се предоставя пълна и безпристрастна информация относно процеса и потенциалните му резултати, както и информация относно процедурите за контрол на изпълнението на всяко споразумение;

– извършителят на престъплението е признал основните факти по делото;

– всяко споразумение е постигнато доброволно и може да бъде взето предвид при евентуално следващо наказателно производство;

– дискусиите по време на процеса на възстановително правосъдие, които не са проведени публично, са поверителни и съответно не се разкриват впоследствие, освен със съгласието на страните или ако това се изисква от националното право поради наличие на по-висш обществен интерес.

С цел насърчаване и подкрепа на различни по вид и характер възстановителни програми и практики в директивата е предвидено задължение за държавите членки да създадат нормативни и фактически условия за улесняване препращането на случаи, когато е целесъобразно, към услугите на възстановително правосъдие, включително чрез установяването на процедури или насоки относно условията за това препращане.

2.3. Понятието за „възстановително правосъдие“, възприето в Препоръка CM/Rec(2018)8 на Комитета на министрите до държавите членки относно възстановителното правосъдие по наказателни дела

Подобна по обхват и съдържание е и дефиницията, възприета в Препоръка CM/Rec(2018)8 на Комитета на министрите до държавите членки относно възстановителното правосъдие по наказателни дела, заменила Препоръка R 99/19: възстановителното правосъдие се отнася до всеки процес, който дава възможност на лицата, пострадали от престъпление, и на лицата, отговорни за тази вреда, ако те свободно се съгласят, да участват активно в разрешаването на въпросите, произтичащи от престъплението, с помощта на обучена и безпристрастна трета страна (наричана по-долу фасилитатор (помирител)).

В препоръката на Съвета на Европа се насърчава прилагането на стандартите на възстановителното правосъдие в контекста на наказателното производство и се определят общите принципи на възстановителното правосъдие: възможност страните да участват активно в решенията, свързани с престъплението (принципът на участие на заинтересованите страни), както и тези решения да бъдат насочени главно към поправяне на вредите, взаимоотношенията и обществото (принципът за поправяне на вредите).

Другите основни принципи на възстановителното правосъдие включват: доброволност; съвещателен диалог с уважение към всеки; равно отношение към нуждите и интересите на участващите; процесуална справедливост; постигане на общо споразумение, основано на консенсус; фокусиране върху обезщетението, реинтеграцията и постигането на взаимно разбирателство; избягване на господството на една от страните.

Тези принципи може да се използват като рамка, с която да се подкрепят по-широките реформи в наказателното правосъдие.

Правната сигурност налага да се регламентира по нормативен ред правно основание за възстановително правосъдие в рамките на наказателното производство. В този смисъл е препоръчително да се установи ясна правна основа кога съдебната власт насочва към възстановителни програми или кога те се използват по друг начин, като се включват в рамките на наказателното/съдебно производство.

Препоръка CM/Rec(2018)8 на СЕ предлага общи насоки за дейността на службите, предоставящи услуги по възстановително правосъдие: да се разработят стандарти за компетентност и етични правила и процедури за подбор, обучение, подкрепа и оценка на фасилитаторите (помирители); да се предвидят адекватни човешки и финансови ресурси за възстановителни програми и координиращи служби; да бъдат насърчавани контактите с местните общности, за да ги информират за използването на възстановителното правосъдие и да ги включат в процеса, когато това е възможно.

Проследяването на развитието на идеята за възстановителното правосъдие в правните актове показва опасността от инструментализирането му (свеждането му до процедурно средство за облекчаване на системата на традиционното правосъдие), доколкото обучението и стриктната регламентация на дейността на помирителите и комисиите може да доведе до професионализиране на процеса до степен, която отново поражда опасност конфликтът да бъде отнет от участващите в него страни. Ето защо е необходимо да се търси баланс между нуждата от правна регламентация на възстановителното правосъдие и запазване на решаващото участие на страните в конфликта в процеса на помирение.

В тази насока е нужно да се направи ясно разграничение между възстановителното правосъдие и медиацията. При медиацията страните са равнопоставени и търсят общо решение на съществуващ между тях спор, докато при възстановителните конференции или „кръгове“ правонарушителят следва да признае отговорността за извършеното нарушение, което обичайно е условие, за да се пристъпи към помирителни процедури.

3. Защо са необходими възстановителните подходи в рамките на традиционното правосъдие?

3.1. Същност и цели на възстановителните подходи

Проследявайки развитието на теорията за възстановителното правосъдие и включването му в правната регулация, се обединяваме около разбирането за **възстановителното правосъдие като подход за постигане на справедливост, който въвлича, доколкото е възможно според правната уредба и волята на участниците, всички заинтересовани**

лица от конкретно престъпление/конфликт и ги овластява съвместно да идентифицират и обсъдят вредите, нуждите и задълженията си. Целта е помирение и поправяне на нещата във възможно най-висока степен.²³ Затова по-уместно е да говорим за възстановителен подход и практики/програми, които могат да имат разнообразни проявления и форми.

Критическата криминология стига до извода, че колкото и усилено да се демократизира правосъдието, това не е достатъчно, ако не се намерят средства и начини за овластяване на хората. Това е така, защото колкото повече човекът е лишен от отговорност за собствената си съдба и тя е поставена в ръцете на „властта“ и експертите (включително съдебните), толкова по-силно той реагира с безотговорност и това се превръща в най-силния криминогенен фактор и заплаха за трайния мир. Както посочва проф. Нилс Кристи, ако създадем общество, в което много хора нямат отговорни задачи, огромна е перспективата голяма част от тях да отвърнат с безотговорно поведение. И допълва, че критичните криминолози носят отговорността да изобличат „тези структури, създаващи престъпност“. Възстановителното правосъдие може да способства за разрешаването на проблема с институционалното отчуждение, тъй като в разнообразните си форми включва пострадалия, нарушителя, тяхното социално обкръжение, органите на правосъдието и общността. Програмите за възстановително правосъдие са основани на водещия принцип, че престъпното поведение не само нарушава закона, но също така уврежда пострадалите и общността. Това изисква винаги, когато е възможно, в процеса по възстановяване след увреждането да бъдат въвличани както нарушителят, така и засегнатите страни, като в същото време се осигурява необходимата подкрепа и на пострадалия, и на извършителя.

Макар обичайно възстановителното и традиционното/възмездителното правосъдие да се разглеждат в опозиция, те взаимно си влияят. Успешните системи за социален контрол върху факторите, генериращи престъпност, създават ситуации, в които е важен

²³ Хауърд Зер. Цит. съч., с. 63. Даниел Ван Нес пише за три концепции за възстановителното правосъдие – с фокус върху поправяне на вредата; концепция на срещите/на поправянето и концепция на преобразяването (източник: Блог за възстановително правосъдие <https://restorativejusticebg.com/%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/>)

обикновеният човек, който има възможност да участва, да бъде ангажиран в процеса и да бъде изслушан като най-големия експерт за живота си. Затова ефективно функциониращото традиционно правосъдие, което разбира заложените си по дефиниция ограничения, оставя достатъчно широко поле за включване на други алтернативни форми, в които не властта, а гражданите имат водеща роля за решаване на собствените си конфликти. В това поле навлиза възстановителното правосъдие, в което не експерти и властнически авторитети, а участниците в събитията намират път за споделяне на истината и постигане на разбиране. Възстановителното (помирителното) правосъдие има за своя задача да способства за мирното функциониране на една общност. Помирителното правосъдие е винаги конкретно, фокусирано в личната история на човека, не се основава на принуда, способства за създаване на ред в отношенията на хората в една общност. Затова възстановителните подходи могат да разширят и увеличат потенциала на съществуващата правосъдна система, стига да се справят с основното предизвикателство за правосъдието, основано на личното участие – да се намерят начини ефективно да се ангажира участието на гражданите и да се осигури пълноценна защита както на правата и законните интереси на пострадалите, така и на нарушителите.

3.2. Възстановителното правосъдие като ефективно средство за преодоляване на дефицити на традиционното правосъдие и отговор на изискванията на правото на Европейския съюз

В маркирания национален контекст популяризирането и разгръщането на потенциала на възстановителните подходи е **ефективно средство за:**

- повишаване на удовлетвореността на гражданите от правосъдието;
- превенция срещу престъпността (постига и отговорност, и приобщаване);
- повишаване на защитата на жертвите;
- съобразяване с изискванията на правото на Европейския съюз;
- намаляване на натоварването на системата на наказателното правосъдие чрез насочване на част от случаите извън нея и за да бъде тя снабдена с разнообразни конструктивни санкции.

3.3. Възможностите на възстановителното правосъдие в наказателния процес и при изпълнение на наказанията. Нормативни аргументи

Традиционното наказателно правосъдие не цели единствено възмездие, но и рехабилитация. Това само по себе си крие значителен потенциал за включване на помирителни способности в наказателния процес.

Изследването на отношението между разобличението, наказанието и защитата на обществената сигурност, включително чрез насърчаване на извършителя с подходящи средства да развие ресурса си за законосъобразен начин на живот, за да не представлява опасност за обществото, показва областите на възможното и полезно съвместяване на възстановителния подход и възстановителните практики с нормативно уредения процесуален ред за реализиране на наказателната отговорност и за изпълнение на наказанието.

В този смисъл разглеждаме възможностите за прилагане на възстановителни практики и включване във възстановителни програми в рамките на различните видове наказателни производства. Това е легитимна възможност, доколкото съдията в наказателния процес има задължение да установява личността на извършителя на престъплението, да събира доказателства за обкръжението на дееца с оглед възможността и необходимостта от налагане на определени наказания; да осигурява равенството на страните, доколкото т.нар. процедурна справедливост изисква предоставяне на възможност на страните – извършител и жертва (когато са страни по делата), да участват пълноценно в процеса. Прилагането на възстановителния подход в наказателния процес не е ограничено от закона, когато се спазват основните принципи и начала на процеса. Аргументи в тази насока откриваме в следните правни положения.

3.3.1. Основната задача на наказателния процес

Съгласно чл. 1 НПК наказателният процес има за **основна задача** да осигури разкриване на престъпленията, да разобличи виновните и правилно да приложи закона. Това означава, че когато бъде разкрит

извършителят на престъплението, за правилното приложение на закона не е достатъчно процесът да приключи с декларативното разобличение на виновния. Изисква се въздействието чрез наказание върху него да е такова, че да е годно да защити обществената сигурност (това е видно от формулираните цели на наказанието в чл. 36 от Наказателния кодекс (НК). Само тогава правилно ще се приложи законът. Следователно в някои случаи целите на наказанието изискват, ако извършителят и пострадалият са съгласни, да бъдат потърсени начини и пътища за помирителна среща/диалог помежду им.

Изследването на отношението между разобличението, наказанието и защитата на обществената сигурност, включително чрез насърчаване на извършителя с подходящи средства да развие ресурса си за законосъобразен начин на живот, за да не представлява опасност за обществото, показва областите на възможното и полезно съвместяване на възстановителния подход и възстановителните практики с нормативно уредения процесуален ред за реализиране на наказателната отговорност и за изпълнение на наказанието.

3.3.2. Изискването за справедливост

Съгласно чл. 348, ал. 5 НПК наложеното на признатия за виновен извършител наказание е явно несправедливо, когато очевидно не съответства на обществената опасност на деянието и дееца, на смекчаващите и отегчаващите отговорността обстоятелства, както и на целите по чл. 36 НК, които включват и рехабилитационен аспект.

Същевременно дефинитивно справедливостта е тясно обвързана с доверието и разбирането, което позволява да се направи връзка с основата на възстановителното правосъдие – среща, идентифициране на проблема, удовлетворение от взаимното разбиране.

3.3.3. Изискването за изясняване на обективната истина

Целта на наказателния процес е да се постигне обективната истина, но тази цел не се противопоставя на личната история на дееца, която винаги изяснява мотивите, подбудите, обстоятелствата, които обосновават наказателната отговорност, в случай че обвинението се докаже. Поради това и всъщност релевантните факти в наказателния процес са много по-

широки от обичайното разбиране в практиката – те включват всички обстоятелства, които изясняват личността на подсъдимия и способностите му да понесе репресия, потенциала му с подходящи мерки да изгради устойчив волеви самоконтрол и да води законосъобразен начин на живот.

Относителните правни норми, които представляват аргумент в тази насока са:

– чл. 102 НПК. В наказателното производство подлежат на доказване:

1. извършеното престъпление и участието на обвиняемия в него;
2. характерът и размерът на вредите, причинени с деянието;
3. **другите обстоятелства, които имат значение за отговорността на обвиняемия, включително и относно семейното и имущественото му положение.**

– **Събиране на данни за личността на непълнолетния**

Чл. 387 НПК. При разследването и съдебното следствие се събират доказателства за деня, месеца и годината на раждането на непълнолетния, за образованието, за средата и условията, при които е живял, и доказателства дали престъплението не се дължи на влияние на пълнолетни лица.

– Чл. 36, ал. 1 НК. Наказанието се налага с цел:

- 1) да се поправи и превъзпита осъденият към спазване законите и добрите нрави,
- 2) да се въздействува предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и
- 3) да се въздействува възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

(2) Наказанието не може да има за цел причиняване на физическо страдание или унижаване на човешкото достойнство.

– Чл. 54. НК (1) Съдът определя наказанието в пределите, предвидени от закона за извършеното престъпление, като се ръководи от разпоредбите на общата част на този кодекс и като взема предвид:
степената на обществената опасност на деянието и дееца,

подбудите за извършване на деянието и другите смекчаващи и отегчаващи вината обстоятелства.

– Чл. 60 НК. Наказанието на непълнолетните се **налага с цел преди всичко да бъдат те превъзпитани и подготвени за общественополезен труд.**

– Чл. 61, ал. 1 НК. По отношение на **непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност**, прокурорът може да реши да не се образува или да прекрати образуваното досъдебно производство, а съдът да реши да не бъде предаван за съдене или да не бъде осъден, ако спрямо него могат да се приложат успешно възпитателни мерки по Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

– Чл. 301, ал. 1 НПК. При постановяване на присъдата съдът **обсъжда и решава следните въпроси:**

4. **налице ли са основанията за освобождаване от наказателна отговорност по чл. 61, ал. 1 и чл. 78а, ал. 1 от Наказателния кодекс;**

5. **да се освободи ли подсъдимият от изтърпяване на наказанието, какъв да бъде изпитателният срок при условно осъждане, а в случаите по чл. 64, ал. 1 от Наказателния кодекс – каква възпитателна мярка да се наложи;**

7. **на кого да се възложи възпитателната работа с подсъдимия в случаите на условно осъждане.**

– Чл. 395, ал. 1 НПК. Когато отложи изпълнението на наказанието спрямо непълнолетния, съдът уведомява съответната местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните за организиране на необходимите възпитателни грижи.

3.3.4. Публичност на съдебните заседания и участие на обществеността

Изрично е предвидено, че наказателният процес следва да постигне възпитателно въздействие, което позволява разгръщане на възможностите на възстановителните подходи.

Съгласно чл. 261 НПК съдът **взема „необходимите мерки“**, за да осигури възпитателно въздействие на съдебното заседание. Съдебните

заседания са публични (чл. 20 НПК), освен когато изрично не е предвидено противното.

Предвидена е възможност и за съдействие на обществеността за разкриване на престъплението и за изясняване на обстоятелствата по делото (чл. 204 НПК). Това означава – за всички обстоятелства, свързани с конфликта, с личността на подсъдимия и с пострадалия, когато има такъв.

По дела срещу непълнолетни съгласно чл. 391, ал. 2 НПК могат да бъдат поканени инспектори при детската педагогическа стая и представители на учебното заведение, в което учи непълнолетният.

Съгласно чл. 392, ал. 1 НПК при разглеждането на дела срещу непълнолетни задължително се призовават техните родители или попечители. Те имат право да участват в събирането и проверката на доказателствените материали и да правят искания, бележки и възражения.

Това позволява включване в процеса на всички граждани, свързани под една или друга форма с конфликта и с възможностите за неговото преодоляване.

3.3.5. Възможни възстановителни практики при някои способи за решаване на наказателните дела:

3.3.5.1. При споразумение за решаване на делата от общ характер (чл. 384 НПК).

3.3.5.2. При постигане на помирение като способ за прекратяване на делото между тъжителя и подсъдимия (чл. 24, ал. 5, т. 3 НПК).

3.3.5.3. При изявления на пострадалия в изрично предвидени случаи за прекратяване наказателното производство за престъпления от общ характер (чл. 24, ал. 1, т. 9 НПК).

3.3.6. Разгръщането на потенциала на чл. 61 НК по дела срещу непълнолетни.

3.3.7. Възможности за възстановителни подходи при мерките за неотклонение спрямо непълнолетни, тъй като съгласно чл. 386, ал. 3 НПК мерките за неотклонение включват упражняване на възпитателен надзор върху непълнолетния.

3.3.8. Възможности за възстановителни подходи при налагане и изпълнение на наказанието.

3.3.9. При налагането на възпитателни или пробационни мерки в изпитателния срок по отложено изпълнение на наказание лишаване от свобода – директни възможности за възстановително правосъдие в програмите за обществено въздействие.

3.3.10. В дейността на наблюдателните комисии (чл. 170 – 171 от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража – ЗИНЗС).

3.3.11. При оценката за ефекта на рехабилитационните програми в производствата по предсрочно освобождаване.

3.3.12. В изискванията за особените грижи по отношение на младите пълнолетни (член 40, ал. 3 НК).

3.3.13. В социалната дейност и възпитателната работа с лишените от свобода.

3.3.14. При изпълнение на наказанието пробация (например – чл. 202, ал. 5, чл. 215, чл. 218 ЗИНЗС).

3.3.15. При работата с условно осъдените (чл. 67 НК) и при налагане на възпитателни грижи на предсрочно освободените от изтърпяване на остатъка на наказанието лишаване от свобода (чл. 73 НПК).

Наказателният кодекс не дефинира понятието „възпитателни грижи“, употребено в чл. 67 и 73 НК. Това дава възможност на районния съдия или на представителите на наблюдателните комисии да предложат на осъдения подходяща социална услуга, която съществува на територията на общината – чл. 171, ал. 1, т. 2 ЗИНЗС. Възможността за прилагане на възстановителни практики в рамките на осъществяване на възпитателните грижи с условно осъдените е открита – въпреки че не е изрично уредена в закона, приложението ѝ не е забранено, а напротив – съдържа се в идеята за ресоциализация на извършителите на престъпни деяния.

Разгръщането на потенциала на възстановителните практики и подходи в наказателния процес и в процедурите по изпълнение на наказанията в съдебната практика досега показва, че това може да има изключителен хуманизиращ правосъдието ефект. Наред с това по този начин се повишава гражданската компетентност, мобилизират се човешки усилия в превенция на престъпността, общността се учи на гражданско усилие и отговорност, което включва и способността да прави разлика – кога наистина участва (действията ѝ имат правно и обществено значение), кога е заинтересована от участие, кога е манипулирана за популистки

ефекти и позволява на държавните власти да злоупотребят от нейно име, кога участието ѝ се превръща в насилие (другарският съд например не е възстановително правосъдие). Разширява се разбирането за значението на справедливостта на процеса.

Благодарение на норвежкия опит за интегриране на възстановителното правосъдие в системата за разрешаване на конфликти се обединихме около разбирането, че в началото следва да съсредоточим усилията си в разгръщане на възстановителните практики в направленията, в които вече съдебната практика е стигнала до осъзнатата необходимост да прибегва до възстановителни подходи, за да постигне в пълнота основната цел на съответното съдопроизводство – по отношение на непълнолетните извършители на противообществени прояви с приложението на чл. 61 НК за изключване на наказателното правосъдие; при условното осъждане и възможността на основание чл. 67 НК за млади и възрастни правонарушители да се разработят механизми и програми за възпитателна, поправителна и превантивна работа със специфични групи от осъдени; по отношение на изтърпяващите наказание лишаване от свобода, когато са допустими различни форми за възпитателна работа, включително с включване на възстановителни практики.

III. Норвежкия опит за изграждане на нормативна и институционална инфраструктура, основана на възстановителни подходи за разрешаване на конфликти

1. Основания и първи стъпки за практическото въвеждане на подходите на възстановителното правосъдие в Норвегия

1.1. Идеята за възстановителното правосъдие, представена от всички норвежки експерти на първата среща през април 2022 г. в София и при работното посещение в Осло, се основава на:

– ценностите, залегнали в лекцията на проф. Нилс Кристи от 1977 г. „Конфликтите като собственост“;

– процеса („стъпка по стъпка“), през който е преминало норвежкото общество до законодателното им уреждане и ролята на международните стандарти и препоръки от Комитета за правата на детето към ООН;

– разбирането, че възстановителното правосъдие е повече движение на идеи, отколкото норма, поради което и ключови за неговия успех са нагласите на конкретните хора, включени в различните му форми – помирители, прокурори, полицаи, съдии;

– възстановителното правосъдие не е правен термин, а идеен светоглед, който помага да се разработят инструменти, които да интегрират в наказателния процес възстановителни ценности, доколкото това е допустимо в правовата държава – реакция, ориентирана към резултат – задоволяване на потребностите на извършителя, жертвата и обществото.

1.2. В Норвегия възстановителната процедура/помирението е институционализирана в начало от 80-те години на миналия век. Първоначално е била изградена системата на помирителни центрове, въз основа на които впоследствие се развива мрежата на **Националната служба за разрешаване на конфликти – Konfliktråde**.

Институционализацията на помирителния процес в Норвегия и възникването на първообраза на Националната служба за разрешаване на конфликти са свързани с осъществяването на пилотен проект, основан на идеите на проф. Нилс Кристи, в малка община през 1981 година. Проектът, фокусиран основно върху непълнолетните правонарушители и грижата за най-добрия интерес на детето в риск, продължава до 1983 година. Отговорен орган за реализацията и проверката на ефективността му е било Министерството на социалните работи. Главният прокурор е изиграл съществена роля в процеса по популяризирането на инициативата чрез изпращане на писма, които поощрявали сътрудничеството на прокуратурата със службата и способствали да се изгради подход за идентифициране на това кои случаи са подходящи за помирителни процедури. Впоследствие тъкмо главният прокурор е предложил законодателни промени. Първият Закон за помирението²⁴ е гласуван

²⁴ На английски език законът се превежда като „Закон за медиацията“, но трябва да се отчита разликата между утвърденото понятие за медиация, включително в България и в Норвегия, което, както беше посочено по-горе, е различно от възстановителното/помирителното правосъдие.

единодушно от парламента на 15 март 1991 година. Така наречената „възстановителната инфраструктура“ (комисии и процедурни правила) е въведена в цялата страна между 1992 – 1994 година. Характерно за Службата за разрешаване на конфликти е това, че помирителите се набират измежду членовете на съответната местна общност поради личността им и способността им успешно да изпълняват ролята на посредници.

1.3. Изключително важно е да се разгледат контекстът и причините, довели до съществената реформа в детското правосъдие в Норвегия. Освен постигнатия обществен консенсус децата да бъдат осъждани като престъпници само в изключителни случаи допълнителен фактор за реформата е сериозната критика от Комитета по правата на детето към ООН към норвежката държава поради това, че не са били изпълнени някои от най-съществените изисквания на Конвенцията на ООН за правата на детето, сред които и това за създаване на благоприятна за детето правосъдна система, която да набляга на възможностите за рехабилитация на непълнолетните правонарушители.²⁵ За разлика от наказателното производство за пълнолетни лица основната цел на производството срещу непълнолетни е „най-добрият интерес на детето“. Конвенцията предвижда, че „рехабилитацията трябва да бъде по-важна от възмездие или възпирането“, а чл. 40 изисква от държавите-членки да обмислят различни алтернативи на институционалната грижа. Като примерни такива се посочват надзор, консултиране, пробация, приемна грижа, образование и други, които „да гарантират, че с децата се работи по начин, подходящ за тяхното благосъстояние и пропорционални както на техните потребности, така и на [престъплението]“. Затова съгласно Конвенцията „задържането на дете трябва да се налага само като крайна мярка“.

През 2014 г. висшият интерес на детето е въздигнат като фундаментален принцип в чл. 104 от Конституцията на Кралство Норвегия²⁶.

Следващата стъпка в процеса на реформиране на норвежката система за младежко правосъдие е съществената промяна на уредбата на

²⁵ Цитираните критики към Кралство Норвегия от 2010 година са достъпни тук: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/crc.c.nor.co.4.pdf>

²⁶ <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/english/constitutionenglish.pdf>

наказанията и мерките за непълнолетни в Наказателния кодекс, правомощията на прокурора да препрати случая на помирителната служба, както и съдържанието и изпълнението на младежките наказания/мерки от помирителната служба. Новата парадигма се основава на добре утвърдените практики, разработени в рамките на четири проекта от предходните години 10 години, стъпващи на концепцията за интегриран подход – свързване на всички системи, органи и хора, ангажирани с благополучието на конкретното дете – нарушител.

2. Организация, структура и дейност на Националната служба за разрешаване на конфликти (Konfliktrådet/National Mediation Service) на Норвегия

Организацията на Националната служба за разрешаване на конфликти е изградена на две административни нива: една централна администрация, която функционира като дирекция, и 12 регионални офиса (с 22 локации). Има общо 130 служители на централно ниво и около 550 местни медиатори, назначени за периоди от 4 години. Преди да бъдат счестени за подходящи за тази задача, медиаторите се набират чрез процес на публично обявяване, интервюта и основно обучение. Те се контролират от местния офис на службата и получават непрекъснато обучение и насоки, например чрез местни срещи и семинари за медиатори.²⁷

2.1. Съгласно предвиденото в закона Националната служба за разрешаване на конфликти организира срещи между засегнатите страни от конфликти, възникнали поради това, че едно или повече лица са причинили вреда, нараняване, загуба, обида или са засегнали по какъвто и да е начин друг човек. Службата също така изпълнява наказанията за непълнолетни и мерките за проследяването на младежи; разглежда спорове по граждански дела, заведени от страните или изпратени от публични органи, когато делото е подходящо за възстановителен процес. Срещите, които се организират от Националната служба за разрешаване на конфликти, може да бъдат провеждани между пряко засегнатите страни от конфликта; да представляват конференции, на които присъстват повече

²⁷ Актуалният закон за службата е достъпен на английски език тук:
<https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2014-06-20-49>

засегнати и подкрепящи лица, или т. нар. младежки конференции, улесняващи бъдеща помирителна среща и др.

2.2. Националната служба за разрешаване на конфликти (наричана в това изложение за яснота на дейността ѝ и **Норвежка служба за посредничество и помирение**) организационно е подчинена на Министерство на правосъдието и обществената сигурност, Дирекция „Противодействие на престъпността“.

Норвежката служба за посредничество и помирение разглежда наказателни и граждански дела най-общо при следните предпоставки.

а) Наказателни дела: престъпление, съобщено на полицията, при което обвиняемият е признал вината си, прокуратурата е намерила случая за подходящ за Службата и всички страни са се съгласили да се срещнат.

б). Граждански дела: престъпление, което не е докладвано на полицията, или прокуратурата е прекратила делото, както и случаи на конфликти между хора по лични въпроси, като отново задължително условие е всички страни да са се съгласили да се срещнат.

2.3. Срещата в Националната служба за разрешаване на конфликти, независимо дали е по наказателен или граждански казус, се основава на нуждите, тревогите и очакванията на страните.

Срещата е доброволна и страните могат да се оттеглят от срещата по всяко време. Преди срещата помирителят се свързва със страните, за да предложи разговор, да изясни различните нужди, да подготви страните за срещата и да насрочи помирителна среща. Ако страните не са навършили 18-годишна възраст, родител или законен представител трябва да одобри всяко споразумение, направено по време на помирителната среща. Ако страните постигнат общо съгласие за споразумение, то може да включва компенсация под формата на плащане, работа или други форми. Преди помирителната среща страните трябва да обмислят елементите, които искат да включат в споразумението. По време на срещата задачата на помирителя е да осигури безопасно пространство за страните да се съберат, въпреки конфликта им, и да им помогне да изразят с думи своя опит. Преди страните да разгледат конфликта, посредникът предоставя информация за срещата в Националната служба за разрешаване на конфликти и ролите на участниците. За да бъде валидно, всяко споразумение се одобрява от помирителя. Помирителят има право и

задължение да откаже споразумение, което облагодетелства една от страните в неразумна степен или е неблагоприятно по други значими причини. Помирителят е безпристрастен и обвързан с изискване за конфиденциалност.

По наказателните дела на срещата всички страни имат възможност да говорят за своите преживявания, за своите реакции и чувства по повод на случилото се. Страните – а не помирителят – носят отговорност за съдържанието на всяко споразумение. Всички страни могат да правят предложения какво да съдържа споразумението, което накрая се подписва в писмена форма, а когато някои от участниците не е навършил 18 години, трябва да се подпише и родител, попечител или настойник. Ако споразумението включва проследяващ период, има двуседмичен срок, в който страните могат да променят решението си и споразумението да се анулира.

По гражданските дела всички страни също имат възможност да говорят за своя опит, преживявания, реакции и чувства относно случилото се. Няма изискване споразумението да е в писмен вид, но се приема за добра практика да се направи писмено споразумение, за да се документира това, за което страните са се съгласили. Ако страните желаят, те могат да договорят дата за отказ, за да имат възможност да се откажат от споразумението.

Писменото споразумение също позволява на Националната служба за разрешаване на конфликти да проследи случая.

След срещата:

– **по наказателните дела:** администрацията на Службата за разрешаване на конфликти изпраща копие от споразумението на прокуратурата. Когато споразумението включва краен срок, жалбоподателят уведомява Службата за неговото изпълнение. Делото приключва с изпълнението на споразумението. Прокуратурата също получава информация за резултата. Ако споразумението бъде нарушено, полицията може да възобнови случая и да прецени предприемането на други наказателни действия. Наказателните случаи, разрешени в Националната служба за разрешаване на конфликти, не се отбелязват в полицейските досиета, но се включват в полицейското свидетелство за добро поведение в рамките на следващите две години. Отбелязването в

полицейското досие (регистъра) се заличава след изтичане на две години, при условие че през тези две години не са извършени нови наказуеми престъпления.

– **по гражданските дела:** когато споразумението включва краен срок, жалбоподателят уведомява Службата за неговото изпълнение. Делото приключва с изпълнението на споразумението. Службата за разрешаване на конфликти запитва страните дали желаят нов процес за помирение, когато споразуменията не са изпълнени.²⁸

3. Възстановителният процес по наказателни дела. Условно лишаване от свобода

3.1. Възстановителният/помирителният процес (възстановителните практики) представлява метод, система от средства за улесняване на диалога между страните, които са в конфликт.

Основните въпроси, които се поставят в процеса, са:

- Какво стана? Опишете възможно най-конкретно.
- Как преживя случилото се?
- Какво усети (почувства)?
- Какви са сегашните ти нужди?
- Какво искаш да последва от тази среща?

И за жертвата, и за извършителя срещата може да бъде важна, за да преработят и двамата травмата от случилото се, да продължат живота си и да подредят хаотичните мисли, чувства и въпроси без отговор. Така се предоставя възможност на извършителя да поеме отговорност за това, което е извършил. Жертвите могат да опишат своите преживявания и да задават въпроси, на които само извършителят може да отговори. Възможността да говориш директно с другата страна в конфликта в добре подготвена среща в безопасна среда може да открий нови разбирания и прозрения, да спомогне за възстановяване на усещането за безопасност, за адресиране и признаване на вреди и отговорности. Целта е страните да развият сами възможностите за постигане на разбирателство и споразумение, което може да възстанови или да постигне най-доброто им третиране.

²⁸ <https://youtu.be/c2giruPi7Fk> – информационен видеоклип за начина, по който се провеждат помирителните срещи и за начина, по който се постига споразумение.

Възстановителният процес се основава на доброволно участие и страните могат да се оттеглят по всяко време на процеса. Процесът се подготвя и подпомага в диалог със страните от безпристрастен посредник. И двете страни могат да доведат човек, който да ги придружава за морална подкрепа по време на процеса и с когото да могат да споделят размисли след срещата. Всички, които участват в срещата, трябва да бъдат подготвени предварително и да се съгласят да пазят поверителност. Всички служители и посредници също имат задължение за поверителност.

3.2. Съгласно чл. 33 от Наказателния кодекс на Норвегия лишаването от свобода за непълнолетни извършители е наказание по изключение, приложимо само „предвид обстоятелствата“. В чл. 34 са предвидени условията за отлагане на изпълнението на лишаване от свобода (т. нар. условно лишаване от свобода).

Съгласно норвежкото право при налагане на наказание лишаване от свобода съдът може да реши изпълнението да **бъде отложено частично или изцяло**. Срокът на изпитателния срок на условното наказание обичайно е две години, но в определени случаи може да достигне и до пет години. Осъждането може да се активира, ако в срока на условното наказание лицето извърши повторно престъпление. През срока на условното осъждане съдът може да наложи специални условия на основание чл. 35 – 37 НК, като в подходящи случаи на осъдения се осигурява възможност да изрази становище по специалните условия, преди те да му бъдат наложени окончателно от съда.

Специалните условия при отложено наказание могат да бъдат:

- възстановяване на щетата (изплащане на обезщетение) – чл. 35;
 - задължение за явяване в определени часове в полицията – чл. 36;
 - други специални условия – чл. 37:
- а). възлагане на задължения относно местожителството, работата или обучението;
 - б). ограничаване на контактите на дееца с определени лица;
 - в). ограничения върху приходите и създаване на финансови задължения на дееца, като плащане на задължителна издръжка;
 - г). забрана за употреба на алкохол или други упойващи или наркотични вещества и задължение за тестване;

д). задължаване на дееца да се подложи на лечение за противодействие на злоупотребата с алкохол или други упойващи или наркотични вещества, ако е необходимо – и в институция;

е). задължаване на дееца да завърши програма за лечение на наркотична зависимост под съдебен контрол или програма за справяне с шофирането в нетрезво състояние, когато деянието е резултат от алкохолна зависимост или зависимост от други упойващи/наркотични вещества, при условие че деецът се съгласява да завърши програмите;

ж). задължаване на дееца да се подложи на психиатрично лечение, ако е необходимо в институция;

з). предписание деецът да остане в дома си или в институция до една година;

и). деецът се задължава или по собствено желание приема да участва в помирителен/възстановителен процес в Националната служба за разрешаване на конфликти и да спазва всички споразумения, сключени по време на производството, или да премине през период на проследяване от Националната служба до една година, при условие че случаят е подходящ за тази процедура и пострадалият, осъденият и техните попечители или настойници, когато това се изисква, са дали съгласие;

й). задължаване на дееца да премине през период на проследяване на младежи от Националната служба до една година, при условие че: 1. осъденият е бил на възраст между 15 и 18 години към момента на деянието; 2. случаят е подходящ за тази процедура и 3. осъденият (настойниците му, ако това се изисква) са дали съгласие;

к). съдът може да постави и други специални условия, които счете за подходящи.

4. Младежко правосъдие

4.1. Категоричният обществен консенсус, превърнал се в основа за наказателната политика в Норвегия, се е изразявал в дефинирането на нуждата да се предпазят всички младежи от влизане в затвора. До 2005 г. наказанията на непълнолетните правонарушители не са били уредени в специални правила.

През 2005 г. всички институции, които имат отношение към благополучието на децата, започват да работят в по-тясно сътрудничество.

През периода 2005 – 2009 г. в резултат на тази съвместна работа са изпълнени 4 проекта, чиито резултати по-късно са оценени от университетски преподаватели. Заключение е, че интегрираният подход е най-добрият и той не изисква допълнително финансиране, тъй като единствено е необходимо „да се свържат институциите“.

От 1 юли 2014 г. са в сила законови изменения, предвиждащи специални наказания и мерки за непълнолетните извършители на възраст между 15 – 18 години, като в основата им стоят принципите на възстановителното правосъдие и възможностите да се постига контрол чрез социални мерки, без да се посяга върху физическата свобода на извършителя.

4.2. Глава 8а от Наказателния кодекс на Кралство Норвегия е озаглавена „Наказания за непълнолетни“. В чл. 52а са уредени условията за налагане на наказание на непълнолетен. Наказанието включва среща между извършителя и жертвата (младежка конференция) и план за действие за младежта съгласно глава IV от Закона за националната служба за медиация. Наказанието може да бъде наложено вместо лишаване от свобода, ако: извършителят е бил на възраст под 18 години към момента на деянието, не е извършил повторни или тежки престъпления, съгласен е с наказанието и живее в Норвегия, както и при условие, че целта на наказанието може да бъде постигната и без лишаване от свобода.

4.3. Съгласно чл. 52b от НК при налагане на наказание на непълнолетен съдът определя:

а. срок на изпълнение между шест месеца и две години, а при определени условия – и до три години;

б. наказание, алтернативно на лишаването от свобода, което да съответства на наказанието лишаване от свобода, което би било наложено при липса на особеното наказание за непълнолетен (минимален срок лишаване от свобода 14 дни). Предвижда се също, че когато с присъдата се налага наказание на непълнолетен, присъдата се прочита или се връчва на осъдения и той трябва да бъде подробно информиран за съдържанието ѝ и за последиците от нарушаването ѝ при извършване на ново престъпление в срока на отложеното наказание.

4.4. Последиците при нарушаване на условията на наказанието за непълнолетен са предвидени в чл. 52с. Окръжният съд може по искане на

пробационната служба да постанови цялото или част от отложеното с присъдата наказание да бъде изтърпяно, когато са нарушени условията, предвидени в чл. 31 от Закона за националната служба за разрешаване на конфликти, или по искане на прокурора, ако в срока на отложеното наказание осъденият извърши ново престъпление.

4.5. В Закона за наказателното производство (Straffeprosessloven) са регламентирани правомощията на прокурора да се откаже от наказателно преследване, като прекрати делото или го насочи към Националната служба за разрешаване на конфликти. Прекратяването е предвидено в чл. 69, според който дори в случаите на безспорно доказана виновност прокурорът може, когато са налице специални основания, да се откаже от наказателно преследване на деянието. Отказ от наказателно преследване може да бъде допуснат, при условие че обвиняемият по време на изпитателния срок не извърши ново престъпление. Изпитателният срок е две години от датата на постановяване на решение за отказ от наказателно преследване, но не повече от давностния срок за образуване на наказателно производство за деянието. За обвиняеми, които не са били навършили 18 години към момента на престъплението, изпитателният срок може да бъде определен за 6, 12, 18 или 24 месеца.

4.6. Отказ от наказателно преследване е допустим и при условията на чл. 35, 36 и 37, букви „a“ – до „h“ и „k“ на Наказателния кодекс. Ако обстоятелствата го налагат, прокурорът може по време на изпитателния срок да отмени или да промени предвидените условия, както и да предвиди нови условия. Доколкото е възможно, на обвиняемия трябва да бъде позволено да коментира условията, преди те да бъдат определени.

Ако обвиняемият твърди, че не е виновен за престъплението, за което прокурорът е решил да прекрати наказателното преследване, той може да поиска от прокуратурата да заведе делото пред съда, освен ако прокурорът оттегли обвинението. Искането за това трябва да бъде подадено в едномесечен срок от уведомяването на обвиняемия за отказа да бъде привлечен към наказателна отговорност.

4.7. Правилата за насочване на делото към Националната служба за разрешаване на конфликти са в чл. 71 а. – при доказана виновност прокурорът може да реши делото да бъде прехвърлено към службата или към системата за проследяващи мерки с продължителност до една година,

при условие че делото е подходящо и когато има съгласие от жертвата, от обвиняемия и от техните родители, ако жертвата или обвиняемият са непълнолетни.

За обвиняеми, които по време на извършване на деянието са на възраст между 15 и 18 години, прокурорът може да реши делото да бъде прехвърлено в Националната служба за разрешаване на конфликти за проследяване на младежи за срок до една година, когато делото е подходящо за това и отново при съгласие от всички.

4.8. В чл. 71b са уредени хипотезите на извършено престъпление от лице, което не е навършило 15-годишна възраст. В тези случаи прокурорът прехвърля делото на Службата за закрила на детето, която трябва впоследствие да уведоми прокурора за предприетото.

4.9. Съдържанието и изпълнението на наказанията за непълнолетни и проследяването на младежите е уредено в Закона за службата за разрешаване на конфликти (за краткост по-надолу – ЗСРК)

Член 22 ЗСРК определя съдържанието на наказанието за непълнолетни:

- участие в младежка конференция;
- изготвяне на индивидуално адаптиран план за действие за непълнолетния;
- проследяване/контрол изпълнението на плана.

Младежка конференция – Националната служба за разрешаване на конфликти започва да подготвя младежката конференция веднага, след като делото е препратено от съда или от прокурора. Младежката конференция се председателства от координатор, който трябва да гарантира, че съответните страни са представени. Те могат да бъдат представени от пробационната служба, училището, органите за закрила на децата, здравните и социални услуги или от други служби. При изпълнение на наказанието непълнолетният, родителите и представители на пробационната служба и полицията трябва да присъстват на заседанието на младежката конференция.

При изпълнение на младежките последващи мерки осъденият, обвиняемият и неговите настойници трябва да присъстват на заседанието на младежката конференция. Представители на полицията присъстват, ако службата намери това за подходящо.

План за действие относно непълнолетния

Младежката конференция трябва да изготви план за действие, който следва да бъде одобрен от младежкия координатор, от непълнолетния и неговите родители. Планът може, наред с останалото, да включва следните задължения за непълнолетния: да предостави нематериално обезщетение на засегнатата страна; да участва в програми за превенция на престъпления или други подобни мерки; да положи общественополезен труд; да спазва определени правила за местоживеене, месторабота или учебно заведение; да се явява в полицията или в пробационната служба; да се въздържа от употребата на алкохол и други опияняващи или упойващи вещества и да се подложи на тестове за наркотици; да спазва вечерен час; да не контактува с определени хора; като мярка може да се предвиди и задължение да остане в институция или да бъде подложен на някаква терапия.

Младежният координатор отговаря за изпълнението на плана за действие.

Когато при изпълнение на плана не се постигне споразумение, делото трябва да бъде върнато на съда, който решава дали да се изпълни изцяло или частично отложеното наказание. Когато проследяването е част от условията за преpraщането на делото от прокурора и не се постигне споразумение, прокурорът решава дали да продължи наказателното производство, след като случаят му бъде върнат.

Проследяващият екип отговаря за изпълнението на мерките, определени в плана за действие за младежта. Той се ръководи от младежкия координатор и включва непълнолетния, родителите му и всички лица, които имат задължения по отношение на изпълнението на плана за действие. Младежният координатор може да поиска да участват и други хора, които са в близки отношения с непълнолетния. В случай на наложено наказание на непълнолетния задължително като членове на екипа участват представители на полицията и на пробационната служба.

В случай че непълнолетният извършител умишлено или поради небрежност наруши условията по плана, младежният координатор може да му разпореди да се яви на интервю, за да предотврати по-нататъшни нарушения, като трябва ясно да го предупреди за последиците от многократното извършване на нарушения.

Младежният координатор може да прехвърли случая на пробационната служба с искане делото да бъде заведено пред съда.

Ако непълнолетният извърши друго престъпление преди изтичането на срока за изпълнение на плана, прокурорът може да отправи искане до съда за частично или пълно изпълнение на отложеното наказание. Младежният координатор може, при съгласие от страна на полицията и на пробационната служба, да поиска от прокурора да отправи такова искане пред съда.

В чл. 33 ЗСРК се уреждат последиците от нарушенията по време на изпълнение на постановените проследяващи действия спрямо непълнолетните.

Ако обвиняемият или осъденото лице умишлено или поради небрежност наруши разпоредби, постановени съгласно първа част на раздел 25, раздел 27 или първа част на раздел 28 от закона, младежният координатор може да разпореди на обвиняемия или на осъдения да се яви за интервю за предотвратяване на по-нататъшни нарушения. По време на интервюто на обвиняемия, респ. на осъдения трябва подробно да бъдат разяснени последиците от многократното извършване на нарушения. Координаторът може да постави и допълнителни условия, а може да свика и нова младежка конференция или направо да върне случая на прокурора, който да прецени дали да възобнови наказателното преследване или да заведе дело пред съда за постановяване на нови условия или за изпълнение на наказанието.

В чл. 34 ЗСРК се предвижда, че ако обвиняемият или осъденият извърши друго престъпление преди изтичането на срока за изпълнение, прокурорът решава дали наказателното преследване да бъде възобновено или да бъде заведено пред съда за постановяване на нови условия, или да се активира изпълнението на отложеното наказание.

В обобщение – „наказанието за непълнолетни“ (Youth Punishment) се налага само от съда като алтернатива на наказанието лишаване от свобода или на най-строгите наказания и може да продължи от 6 месеца до най-много 3 години, а „проследяването на непълнолетни“ (Youth Follow-up) се налага по решение на прокурора или на съда и може да продължи от 4 месеца до най-много една година. Целта от прилагането на тази санкция е

да се преодолее рискът от нови престъпления и да се удовлетвори нуждата от надзор върху непълнолетния извършител.

Съдържанието и на двете санкции има три еднакви компонента:

- възстановителни срещи/процеси с жертвите или други лица, засегнати от престъплението, ако те са съгласни да участват;
- разработване на индивидуален план за действие за младежа за периода на наказанието (мярката);
- подписване и изпълнение на този план, контролирано от мултидисциплинарен проследяващ екип.

Тези нововъведени през 2014 г. наказания/мерки за непълнолетни се административат от Националната служба за разрешаване на конфликти (Konfliktrådet). Пример за възможните мерки, които са част от плана, са: непарична компенсация, участие в специализирани програми, престой в институция, забрана на контакт с определени лица, работа за местната общност, престой на определено място, възлагане на специфична работа, обучение, периодични доклади, въздържане от употреба на алкохол или наркотици, периодични тестове, спазване на вечерен час и др.

Основният подход е свързан с изграждането на социални кръгове за контрол и подкрепа около всеки нарушител – личен и институционален кръг, мрежа от хора – близки, социални служители, педагози, които съблюдават изпълнението на плана. Самият непълнолетен участва при неговото съставяне, доколкото мерките, които ще му бъдат наложени, трябва да отчитат и неговите интереси. Вместо стени на затвори се изграждат „социални“ стени около непълнолетния, т.е. адекватни на неговата личност ограничения, произтичащи от спецификите на обичайната му семейна и социална среда.

4.10. Препращането на наказателни дела от прокурора за възстановителен/помирителен процес между жертва и нарушител е най-честата ситуация на препращане на наказателни дела към Националната служба за разрешаване на конфликти.

Основният критерий за използване на помирение по наказателни дела е нарушителят да е признал фактите по случая, да има пострадал от престъплението и двете (всички) страни да дадат съгласието си да участват във възстановителния процес.

Възстановителният процес е доброволен. И двете страни могат да се оттеглят от процеса по всяко време, а при постигане на писмено споразумение по наказателно дело страните могат да се оттеглят от споразумението в срок до две седмици.

Ако е постигнато помирение и е изпълнено писменото споразумение, наказателното дело се прекратява, като за това не остава видима информация в справката за съдимост на нарушителя, а след две години, ако той не е извършил ново престъпление, информацията за извършеното се изтрива изцяло от неговото досие за съдебен статус.²⁹

5. Критерии за препращане на делото към възстановителен/помирителен процес

Прокурорът извършва преценката дали случаят е подходящ за възстановително/помирително правосъдие, като използва Ръководство, което съдържа насоки (guidelines). Насоките са гъвкави, като допускат известна свобода на преценката на всеки прокурор при вземането на решение дали конкретното дело е подходящо за възстановителен процес/помирение. Според Ръководството едно дело може да бъде насочено към възстановителен процес/помирение, когато:

- това ще способства за поправяне на извършителя;
- извършеното престъпление не е с висока степен на обществена опасност;
- събрани са достатъчно доказателства за извършителя и неговата виновеност;
- налице са условията за условно осъждане;
- от престъплението има пострадал и двамата с извършителя са съгласни делото да бъде изпратено за възстановителна/помирителна процедура.³⁰

²⁹ <https://youtu.be/F9zxnsKt-0> информационен видеоклип, представящ концепцията на младежките наказания и мерки за проследяване.

³⁰ Норвежкят Наказателно-процесуален кодекс <https://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-19810522-025-eng.pdf>
https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1981-05-22-25/KAPITTEL_2-2#KAPITTEL_2-2
Норвежкят Наказателен кодекс <https://lovdata.no/NLE/lov/2005-05-20-28>

IV. Развитие на идеята за младежко правосъдие в България в светлината на международноправните ни ангажименти

Подобно на ситуацията в Кралство Норвегия, препоръките на Комитета по правата на детето към ООН към Република България³¹ могат да послужат за стимул за реформиране на системата за правосъдие по отношение на непълнолетните, включително чрез разширяване на възможностите за възстановителни подходи и практики. В препоръките на Комитета се изразява загриженост от продължаващото неразбиране на българските власти по отношение на значението на принципа за най-добрия интерес на детето и свързаните с него отговорности, по-специално тези на съдебната власт, както и на професионалистите в областта на закрилата на детето и социалните работници.

Комитетът препоръчва на българската държава да увеличи усилията си, за да гарантира, че това право е надлежно включено и последователно тълкувано и прилагано във всички законодателни, административни и съдебни процедури и решения. Комитетът отбелязва също като положителен факт положените усилия за реформа на системата за правосъдие на непълнолетни чрез приетата през 2011 година Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето и пътната карта за нейното изпълнение от 2013 година, заедно с приетата Актуализирана стратегия за продължаване на реформата в съдебната система на министъра на правосъдието от 2015 г. и обучението на съдии, прокурори и следователи в областта на правата на детето, но остава дълбоко загрижен, че повечето от предишните препоръки все още не са изпълнени.

Изразена е загриженост в следните насоки:

а) продължава принудителното лишаване от свобода на деца от 8-годишна възраст в поправителни домове по силата на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните;

б) принципът на лишаване от свобода като крайна мярка и за минимален период от време не е изрично регламентиран в законодателството;

³¹ <https://sacp.government.bg/sites/default/files/regulatorybase/preporaki-za-blgariya-kpd-2016-g.pdf>

в) не са приети изменения в Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и в Наказателно-процесуалния кодекс, както бе предложено от Комитета в предишните заключителни наблюдения;

Решенията на Европейският съд по правата на човека (ЕСПЧ) също съдържат констатации за нарушения на основни права на непълнолетните, чието отстраняване налага реформа на правосъдието спрямо непълнолетни. Така например с решение от 7.06.2022 г. по делото *IGD v. България* (жалба № 70139/14) ЕСПЧ приема, че Република България е нарушила чл. 5, § 4 ЕКПЧ и чл. 8, самостоятелно и във връзка с чл. 13 ЕКПЧ, в случай на настанено дете в социално-педагогически интернат. Съдът припомня многократно, че властите имат задължението да гарантират, че задържането на непълнолетно лице се решава като крайна мярка в най-добрия интерес на детето, като се препраща към мотивите по предходно дело *DL срещу България*.

В решението от 19.05.2016 г. по делото *DL срещу България* (жалба № 7472/14) Съдът отбелязва, че Законът за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните е остарял, както и това, че по исторически причини той се основава повече на философията „за наказание“, отколкото „за защита“ на непълнолетните – положение, което се критикува от международните и националните организации (§ 76). В това решение (§ 39) се обсъжда поетият ангажимент от Република България да реформира институциите от затворен тип за малолетни и непълнолетни лица, така че да гарантира система, изцяло ориентирана към детето, и да осигурява индивидуален подход към неговите особености и потребности. Предложени са мерки в Плана за действие относно прилагането на национална политика в областта на правосъдието по отношение на младите хора за периода 2013 – 2020 г.: отмяна на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН) и приемането на нов закон в областта на правосъдието спрямо малолетните и непълнолетните, които са в конфликт със закона, които целят да предложат на децата в затруднено положение широка гама от социални, педагогически и възпитателни услуги.

V. Възможности за развитие на младежкото правосъдие по наказателни дела в България в светлината на споделения норвежки опит

1. Общи положения в светлината на актуалната правна рамка

Анализът на възстановителните практики, прилагани в различни държави, включително – разгледаните в Кралство Норвегия, показва особена значимост, която се придава на възстановителните подходи именно по отношение на непълнолетните правонарушители.

Това е лесно обяснимо с оглед стремежа на общностите да въздействат навреме върху поведението на децата максимално щадящо заради неприключилия процес на личностното им и социално израстване, така че да се преодолеят криминогенните фактори, които са били в основата на правонарушението, без да се нанесат нови неоправдани за постигане на целите на правосъдието травми. Опитът на държавите с развити възстановителни/помирителни системи показва, че участието на непълнолетните във възстановителни програми, самостоятелно или наред с наказанието, има благоприятно възпитателно въздействие и е реална превенция на престъпността.

Българската традиция не е чужда на това разбиране. В периода 1943 – 1948 г. действа Закон за съдилища за маловръстни, в който е уредена система за съчетаване на възпитателни мерки с наказанието под контрола от съда. Предвидена е специализация на съдии, прокурори и адвокати за работа по дела срещу непълнолетни.

В действащия НК е подчертана особена важност на превъзпитателната цел на наказанието при непълнолетните:

Член 60 НК – „Наказанието на непълнолетните се налага с цел преди всичко да бъдат те превъзпитани и подготвени за общественополезен труд.“

Ако разглеждаме практиките на възстановителното правосъдие като отклонение от общия ред на наказателния процес, то в този случай държавата обосновано допуска отстъпление от решаването на конфликта със средствата на наказателната репресия, като дава приоритет на превъзпитателната функция на различните по вид и съдържание

възпитателни мерки и програми. Същата идея е изразена в чл. 61 НК, както и в предвидените специални правила в НПК за развитие на делата срещу непълнолетни.

За яснота е необходимо да съобразяваме разграничението между двете възможности, които действащото законодателство предоставя за въвеждане на възстановителните подходи при разглеждане на последиците от извършените от непълнолетните извършители престъпления и противообществени прояви.

Първата възможност е използването на различни по вид и характер възстановителни практики в рамките на образувано срещу непълнолетен извършител наказателно производство. В този случай възстановителният подход трябва да бъде прилаган при съобразяване с принципите и ограниченията на процесуалния закон.

Втората възможност е използването на възстановителните подходи за отклонение от традиционния наказателен процес, когато спрямо непълнолетния не се реализира наказателна отговорност, а се прилагат подходящи по вид и съдържание възпитателни и обучителни мерки, които водят до постигане на целта на възстановителното правосъдие – помирение между извършителя и пострадалия, изцеление на травмата от правонарушението както за участващите в конфликта лица, така и за техните семейства и общности.

Когато разглеждаме хипотезата за въвеждане на възстановителните подходи в традиционния наказателен процес, следва винаги да се връщаме към отправната точка, че независимо от разнообразните форми на възстановителните практики в самата си същност възстановителното правосъдие почива на идеята за своеобразното „връщане“ на конфликта на извършителя и пострадалия, което неизбежно изисква активно участие на пострадалия при решаване на въпросите, възникнали в резултат на престъплението, включително и на въпросите, свързани с последиците. Очевидно е, че за постигане на търсеното помирение волята, разбиранията, чувството за справедливост и дори специфични потребности и възгледи на пострадалия са от съществено значение. Това означава, че следва да бъде стимулирана с подходяща система от мерки промяна на професионалната култура на съдиите и прокурорите да изследват тези обстоятелства.

Същевременно в наказателния процес по обвинение срещу непълнолетен обвиняем не се допуска участието на пострадалия като частен обвинител (чл. 392, ал. 4 от НПК – „По тези дела не участва частен обвинител.“). Вложената законодателна целесъобразност, която е характерна не само за българския наказателен процес, е ясна и е свързана с особената защита на непълнолетните и техните специфични нужди, като се приема, че равенството на процесуалните средства може да бъде постигнато чрез задължителна адвокатска защита на непълнолетния подсъдим и свеждането на функцията на обвинението само до един носител – този, който представлява държавния интерес. Това правно положение обаче не ограничава възможностите за възстановителни подходи в самия процес. Напротив, когато пострадалият не е обвързан с функцията на обвинението, възстановителната среща с обвиняемия е по-лесно осъществима. При подходящи условия съдът може да създаде предпоставки за реализиране на такава възстановителна среща, ако пострадалият и подсъдимият са съгласни, като се създадат гаранции, че няма да се поставят в риск правата и сигурността на пострадалия. За да вземе това решение, съдът може да се позове и на специално назначената в производството съдебно-психиатрична експертиза, може да разпита на родителите, учителите или други близки на страните в конфликта, за да разбере възстановителния потенциал в конфликта. В същата насока е и задължението на съда по чл. 387 НПК да събира служебно доказателства за личността на подсъдимия, които могат да дадат допълнителна информация за неговото обкръжение, за контактите му с пострадалия и за практическите възможности да се приложат възстановителни решения – самостоятелно или наред с наложеното наказание.

Не без връзка с последното е и още един аспект, свързан с проблема за равенството на страните, когато обвиняемият е непълнолетен, а пострадалият – пълнолетен. Във всеки етап на наказателния процес съответният орган по ръководство следва да прецени дали възстановителният контакт в такава процесуална ситуация е възможен и полезен с оглед по-голямата податливост на непълнолетния обвиняем на внушение, за да се избегне всеки риск за несправедливост на процеса.

2. Значителният потенциал за добри практики при приложението на чл. 61 НК

Доколкото прилагането на възстановителните подходи може да доведе до отклонение от наказателния процес, следва да се обърне специално внимание на института по чл. 61 НК:

Чл. 61. (1) *По отношение на непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност, прокурорът може да реши да не се образува или да прекрати образуваното досъдебно производство, а съдът да реши да не бъде предаван за съдене или да не бъде осъден, ако спрямо него могат да се приложат успешно възпитателни мерки по Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.*

(2) *В тези случаи съдът може сам да наложи възпитателна мярка, като уведоми за това местната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или и изпрати преписката за налагане на такава мярка.*

(3) *Когато прокурорът реши да не се образува досъдебно производство или да прекрати образуваното досъдебно производство, той изпраща преписката на комисията за налагане на възпитателна мярка.*

Разпоредбата на чл. 61 НК е от особено значение, доколкото съставлява една от малкото хипотези в българското наказателно право на отклонение на водения спрямо непълнолетния наказателен процес, при която се стига до препращане към редица мерки, които по същество може да имат възстановителен характер. В тази светлина може да бъдат развивани възпитателните мерки, предвидени в чл. 13, ал. 1 от Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, които имат очевиден помирителен потенциал:

2. *задължаване на непълнолетния да се извини на пострадалия;*

9. *задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности;*

10. *задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото.*

Изброяването съвсем не е изчерпателно, доколкото по същество почти всяка една от мерките по чл. 13, ал. 1 от Закона за борба срещу

противообществените прояви на малолетните и непълнолетните може да бъде приложена при съобразяване с принципите, методите и ценностите на възстановителните подходи.

Ето защо именно основанията и редът на чл. 61 НК се очертават като най-подходящите за въвеждане на възстановителни мерки без законодателна промяна, когато е уместно, при съблюдаване и популяризиране на съответни добри практики.

Следва да се има предвид, че при приемането на наказателния закон институтът на чл. 61 НК не е създаден като инструмент за въвеждане на възстановителни практики в смисъла, който се влага в това понятие днес. По-късните изменения на закона не засягат основните принципи на института и се изчерпват най-вече с прецизиране на правомощията на прокурора – не само да прекрати, но изобщо да не образува наказателно производство, както и в ограничаване на правомощието му сам да наложи съответна възпитателна мярка. Въпреки това по същество институтът на чл. 61 НК още от момента на създаването си е съдържал възстановителния дух на щадящите спрямо непълнолетните мерки, които да изключат наказателното производство; да предоставят възможност за поправяне и превъзпитаване на младия извършител, за поправяне на вредите, включително и тези, причинени на пострадалия; за включване на усилията на родителите, училищната общност и други заинтересовани от близкия му кръг в процеса по ресоциализация – връщане към законосъобразния начин на живот. Макар тогава този институт да не се наричал „възстановителен“, разглеждайки го ретроспективно, днес откриваме някои основни белези на възстановителните подходи.

Във връзка с това е необходимо да отчетем значението на някои особености.

В действащата разпоредба на чл. 61 НК решението за прилагането му от прокурора или съда не е обвързано изрично с основните принципи или ценности на възстановителното правосъдие, респ. не е насочено изрично към решаване на въпроса за последиците от престъплението с участието както на пострадалия, така и на общността, съответно – към постигане на определена форма на помирение. Желанието и съгласието на самия непълнолетен не е предвидено като условие за приложението на института. Достатъчна е преценката на прокурора или на съда относно мотивите на

извършителя, както и относно степента на обществена опасност на самото деяние.

Това обаче не е пречка за прилагане на възстановителни практики. Обща предпоставка за приложимостта на чл. 61 от НК е събирането на достатъчно данни за личността на непълнолетния и конкретиката на деянието. Компетентният орган следва да събере информацията по чл. 387 НПК от всички лица и институции, които имат отношение към деянието и дееца, включително от пострадалия и други представители на общността за последиците на престъплението и за средствата за преодоляване на тези последици. Подобна активност е винаги възможна, дори в хипотезата на предварителната проверка преди вземане на решение от страна на прокурора за образуване на досъдебно производство. В още по-голяма степен това важи за съда, който, за разлика от прокурора, по реда на чл. 61, ал. 2 НК може сам да определи и наложи възпитателната мярка.

Ето защо по реда на чл. 61 НК и при действащата правна уредба е възможно да се постигне отклонение от воденото срещу непълнолетния наказателно производство, което да бъде прекратено с прилагане на възпитателни мерки, съобразени с разбиранията на общността, пострадалия и непълнолетния извършител за справедливо и взаимноприемливо решение относно последиците от конфликта. Например – непълнолетният би могъл да се извини, да отстрани със свой труд причинените вреди, да извърши нещо полезно за обществото и т.н.

Предизвикателство към успешното реализиране на възстановителния потенциал на института е обмислянето на ефективен механизъм за контрол на изпълнението на съответната възпитателна мярка по чл. 13, ал. 1 от Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, доколкото липсва изрично правомощие на съда и прокурора в тази насока. Тази празнота може да бъде до известна степен успешно преодоляна, когато възпитателните мерки се реализират като социални услуги и контролът за качеството им се осъществява адекватно по специалния закон.

De lege ferenda би могло да се препоръча обвързване на приложението на чл. 61 НК с преценка от ръководно-решаващия орган на посткриминалното поведение на непълнолетния извършител, насочено включително към опит (в най-широк смисъл) за преодоляване на

61

последниците от деянието, съобразен с индивидуалните му възможности да направи това, както и със спецификата на самото престъпление.

3. Възстановителният потенциал на чл. 64 от Наказателния кодекс

Възможностите за прилагане на възстановителните подходи при действащата законодателна уредба с утвърждаване на добри практики са налице пред съда и по реда на чл. 64 НК:

Чл. 64, ал. 1 НПК – Когато определеното наказание е лишаване от свобода по-малко от една година и неговото изпълнение не е отложено по чл. 6б, непълнолетният се освобождава от изтърпяването му и съдът го настанява във възпитателно училище-интернат или му налага друга възпитателна мярка, предвидена в Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Видно е, че предвидената замяна на наложеното наказание лишаване от свобода не е по преценка на съда, а следва от самия текст на закона, но същевременно на съда е предоставена възможност да избира възпитателна мярка, което му дава свобода включително да съобрази дали е подходящо в случая да се приложат възстановителни практики.

За осъществяване на възстановителния потенциал е необходимо в хода на наказателното производство да е проявена специфична доказателствена активност, насочена към задълбочено изследване на последниците на престъпното деяние, включително – свързаните с пострадалия и общността, както и на възможните пътища за тяхното преодоляване.

Събирането на данни за личността на дееца и на пострадалия, за тяхното обкръжение и семейни връзки е напълно възможна за изпълнение задача след въвеждане и разпространение на добри практики и подходящи форми на обучение на съдиите и прокурорите. Още повече че произтича от правилното разбиране за обхвата на предмета на доказване по чл. 102 НПК и от международните актове, по които Република България е страна – Конвенцията за правата на детето на ООН и т.нар. Пекински правила, Директивата на ЕК за жертвите, според които съдът и органите на досъдебното производство са длъжни да изследват всички релевантни данни, свързани с личността и обкръжението на непълнолетните

правонарушители. Такова е предназначението на т.нар. социален доклад, който съответните социални служби изготвят за целите на наказателното производство. Съдържанието и обхватът на този доклад може да са от решаваща полза за прокурора и съда при вземане на решението за прилагане на правните институти по чл. 61 и 64 НК. Необходимо е чрез подходящи форми на обучения да бъдат приобщени и членовете на съответната местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, които следва да имат участие в самото изпълнение на определената от съда възпитателна мярка.

Във връзка с последното следва да се съобрази една специфика при реда по чл. 64 НК, която не е предвидена в института на чл. 61 НК – възможността за последващ контрол и преценка за замяна на възпитателната мярка.

Чл. 64, ал. 2 НК – *„По предложение на прокурора или на съответната местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните съдът може и след постановяване на присъдата да замени настаняването във възпитателно училище-интернат с друга възпитателна мярка”*.

Следва да се съобрази, че възпитателната мярка – настаняване във възпитателно училище – интернат по чл. 13, ал. 1, т. 13 ЗБППМН, не крие сериозен ресурс за реализиране на възстановителния подход. Ето защо предвидената замяна по чл. 64, ал. 2 НК в повечето случаи би могла да има положителен ефект. Инициативата за нея следва да изходи от прокурора или от съответната местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, което отново затвърждава извода, че въвеждането на подобни добри практики е възможно само при комплексен подход и общо разбиране за собствената отговорност на всички замесени държавни органи.

4. Производството по Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните

Единственият съществуващ към момента в Наказателния кодекс ред за отклонение от наказателното производство, водено срещу непълнолетен, е с препращане към ЗБППМН. В закона относително подробно е уредена процедурата по налагане на възпитателна мярка, но не са конкретизирани

начините на изпълнение и най-вече – стандартите, на които това изпълнение следва да отговаря. За част от предвидените възпитателни мерки последното е закономерно, доколкото изпълнението на настаняването в социално-педагогически интернат по чл. 13, ал. 1, т. 11 ЗБППМН и на настаняването във възпитателно училище-интернат по чл. 13, ал. 1, т. 13 ЗБППМН се изчерпва с факта на самото настаняване. Мерките обаче с далеч по-съществен потенциал за реализиране на възстановителни практики, като например задължаването на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда по чл. 13, ал. 1, т. 9 ЗБППМН, задължаването на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото по чл. 13, ал. 1, т. 10 ЗБППМН, редът и средствата за изпълнението им, включително – обхватът и съдържанието на преценката за пригодността и адекватността на конкретно предписаните на непълнолетния действия от гледна точка на възстановяването и постигането на помирение с пострадалия и общността, изцяло зависят от разбиранията, манталитета и активността на членовете на съответната местна комисия.

Очевидно е, че успешното прилагане на възстановителни подходи и в практиката на местните комисии би било невъзможно без събиране на необходимата по-широка информация за конфликта, включително – данни за средата, условията и предпоставките за същия, възможностите за постигане помирение, очакванията на пострадалия и/или други свързани членове на общността и т.н. При това редът за налагане на възпитателна мярка, що се отнася до дейността на местната комисия по налагане на мярката, описан в чл. 16 – 21 ЗБППМН, не съдържа изискване за подобно по-широко изследване на въпроса на последиците от деянието в изтъкнатия смисъл. Напротив – своеобразният „затворен“ характер на това производство, който допуска участието само на изчерпателно изброен кръг лица при закрити врата (чл. 19, ал. 5 ЗБППМН), би могло да съставлява пречка за такова изследване. Същевременно, предвидено е участие на лица, които в служебно качество могат в значителна степен да улеснят възстановителен процес – това са лицата, които са извършили проверката по чл. 16, ал. 2 от същия закон, представител на съответната дирекция „Социално подпомагане“, педагог, психолог, психиатър, класен ръководител, педагогически съветник, училищен психолог, обществен

възпитател. Съгласно чл. 19, ал. 5 ЗБППМН, когато прецени, че това е в интерес на малолетния или на непълнолетния, председателят на състава може да покани и пострадалия от извършената противообществена проява. За съжаление преобладаващата практика по подобни производства (тези от тях, които по един или друг повод стигат до разглеждане от съда) показва, че подобна процесуална активност за призоваване и изслушване на пострадалия не е обичайна.

Производството за налагане на възпитателна мярка по реда на ЗБППМН подлежи на съдебен контрол единствено в случай на подадена жалба от непълнолетния, неговите родители или лицето, което защитава неговите интереси, когато се касае за наложена от комисията мярка по чл. 13, ал. 1, т. 3 – 10 и т. 12 ЗБППМН. В случай на обжалване съдът има пълна свобода да преразгледа въпроса за наложената мярка (чл. 24, ал. 5, т. 2 ЗБППМН), включително – с прилагане на възстановителен подход, като се изисква да прояви служебна активност за пълно изследване на обстоятелствата, които очертават специфичните „социални стени“ за непълнолетния правонарушител.

Въвеждането на изрични изисквания част от мерките по чл. 13, ал. 1 ЗБППМН да бъдат обвързани с възстановителни практики – в случаите, когато това е възможно и удачно, и създаването на по-подробна регламентация на начина на изпълнение тези мерки и на контрола върху него би довело до устойчив положителен ефект за постигане на целите на младежкото правосъдие.

При действащата нормативна уредба, както местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетни и непълнолетни (МКБППМН), така и съдилищата в съдебните процедури по чл. 24, чл. 24а и чл. 24б ЗБППМН, разполагат с възможности да прилагат възстановителни подходи, за да постигнат правилното и справедливо приложение на закона в най-добрия интерес на детето.

Например – в производството по чл. 24а ЗБППМН е възможно да се прилага възстановителен подход, за да се установи в пълнота фактическата обстановка по делото, така че да бъде разпознат най-добрият интерес на детето и така да се обоснове необходимото възпитателно въздействие. Допустимо е да се назначи експертиза, която да изследва социално-психологическото развитие на детето с участие на

детски психиатър, детски психолог и специалист по социална работа. На основата на всички относими доказателства съдът може да установи както ресурсите, така и увреждащите влияния на средата, в която детето е отглеждано, и да дефинира основните му физически, емоционални, интелектуални и социални потребности, оценени като области на уязвимост. Това би позволило съдът да изясни какви са подходящите мерки за постигане на просоциална нагласа в поведението на малолетния, включително нуждата да бъде потърсен значим за него възрастен, към когото той да изгради сигурна привързаност и да съблюдава неговия пример за добро поведение. Добра практика е съдът да назначи извършване на мултидисциплинарна личностна характеристика на детето, която да представлява **интегрирана оценка** за малолетния, изготвена от експерт по психо-социална работа с деца в конфликт със закона и клиничен психолог, с която след проучване на всички сфери от личността и развитието на детето да се изрази становище за подходяща форма на закрила, която да съпътства или дори замести мерките по ЗБППМН. В този смисъл са показателни резултатите по ч. н. д. № 273/2018 по описа на Районния съд – Луковит. Интегрираната оценка изяснява, че детето е жертва на насилие и negliжиране, израснало е в условията на страдание в семейството си и е необходимо да му се осигури закрила по смисъла на ЗЗДет, като високият риск налага прилагане на набор от мерки за закрила, които да осигурят интензивна и професионална подкрепа. По същото производство съдът е изслушал в съдебното заседание всички лица, които могат да имат отношение към предмета на делото – малолетния и неговия защитник, лицата от близкия му семеен и доверен кръг – майката, бабата, обществения и училищния възпитател, директора на училището. Участие в изслушването са взели и представители на районната прокуратура, МКБППМН, местната дирекция „Социално подпомагане“, защитникът на малолетния, инспекторът „Детска педагогическа стая“. Съдът стига до извода, че целите на производството и най-добрият интерес на детето се постигат, ако малолетният се настани в професионално приемно семейство или му се наложи възпитателна мярка по чл. 13, ал. 1, т. 4 ЗБППМН – поставяне под възпитателен надзор на заместващ родител със задължение за полагане на засилени грижи. Проведеното от съда изслушване на всички заинтересовани лица в съдебно заседание е в духа на възстановителните училищни/семеини конференции.

5. Възпитателните мерки при условно осъдени непълнолетни

Една от насоките, в които възстановителните подходи имат голям потенциал за приложение и биха били особено полезни за постигане на

предвидения в чл. 60 НК превъзпитателен ефект, е свързана с възпитателните мерки при условно осъдените непълнолетни.

Условното осъждане в България има дълга традиция – то е въведено за първи път със Закона за условното осъждане, утвърден с Указ № 95 от 31.12.1903 г., обн., ДВ, бр. 3 от 5.01.1904 г. За повече от век институтът на условното осъждане се е утвърдил в практиката като важно средство за превенция на рецидивната престъпност не само от непълнолетни извършители. Затова ще разгледаме този въпрос като самостоятелна част на нашето изследване.

VI. Възможности за възстановителни подходи при условното осъждане по Наказателния кодекс

1. Правната уредба на възстановителните практики в наказателния процес на Кралство Норвегия налага очевидни аналогии с възможността в България да се избягва ефективно изпълнение на наказанието лишаване от свобода, като се постанови отложено изпълнение на наказанието за определен изпитателен срок – според чл. 66 НК за пълнолетните – от 3 до 5 години, а за непълнолетните по чл. 69 НК – до три години.

Съгласно чл. 66 НК, когато съдът налага наказание лишаване от свобода до три години, той може да отложи изпълнението на наложеното наказание за срок от три до пет години, ако лицето не е осъждано на лишаване от свобода за престъпление от общ характер и ако съдът намери, че за постигане целите на наказанието и преди всичко за поправянето на осъдения не е наложително да изтърпи наказанието.

Очевидна е приликата между двата института – освен формалните критерии съдът е длъжен да прецени дали в конкретния случай целите на наказанието могат да бъдат постигнати и без да се търпи наказанието.

Ако понастоящем се забелязват известни дефицити в приложението на този институт, те могат да се обяснят с недостатъчните мерки, които трябва да бъдат спазвани от осъдения през изпитателния срок. Налице е слаба мрежа от „социални“ стени, които да съдържат осъдения да извърши ново престъпление.

В чл. 66, ал. 3 НК е предвидено общо задължение през изпитателния срок осъденият да работи или да учи, освен ако е задължен да се лекува. Това изискване обаче, от една страна, е социално неприемливо предвид

високите равнища на безработица, а от друга страна – не е предвиден ясен механизъм за санкциониране в случаите на неспазване на условията.

Сериозен потенциал за прилагане на принципите за изграждане на т. нар. социални стени и за възстановяване на всички уязвени отношения се съдържа във възможността, предвидена в чл. 67 НК. Съгласно ал. 1, когато отложи изпълнението на наказанието, съдът може да възложи на съответната обществена организация или трудов колектив с тяхно съгласие полагането на възпитателни грижи спрямо осъдения през изпитателния срок. А съгласно ал. 2, при липса на такова съгласие или по преценка на съда той възлага на определено лице възпитателните грижи за условно осъдения. Ако условно осъденият има местоживееене в друго населено място, това лице се определя от съответния районен съд. Според ал. 3, когато отложеното наказание лишаване от свобода е не по-малко от шест месеца, съдът може да постанови една от пробационните мерки по чл. 42а, ал. 2, т. 1 – 4 НК през изпитателния срок – задължителна регистрация по настоящ адрес; задължителни периодични срещи с пробационен служител; ограничения в свободното придвижване; включване в курсове за професионална квалификация, програми за обществено въздействие.

Съгласно чл. 66, ал. 4 НК, когато отложи изпълнението на наказанието по отношение на непълнолетен, съдът уведомява съответната местна комисия, която организира полагането на възпитателните грижи. Продължителността на изпитателния срок за непълнолетните е по-кратка – до три години (чл. 69, ал. 1 НК).

В чл. 68 НК са уредени последиците при нарушения в изпитателния срок: ако осъденият извърши друго умишлено престъпление от общ характер, за което, макар и след този срок, му бъде наложено наказание лишаване от свобода, той изтърпява и отложеното наказание; ако при условията на ал. 1 осъденият извърши непредпазливо престъпление, съдът може да постанови отложеното наказание да не бъде изтърпяно или да бъде изтърпяно изцяло или отчасти; ако условно осъденият не изпълнява без основателна причина някоя от определените му по реда на чл. 67, ал. 3 **пробационни мерки**, съдът може по предложение на пробационния съвет да я замени с друга или да постанови да изтърпи изцяло или отчасти отложеното наказание лишаване от свобода; ако условно осъденият без

основателна причина прекъсне лечението, съдът постановява да изтърпи изцяло отложеното наказание лишаване от свобода; извън предходните случаи отложеното наказание не се изтърпява.

Във всички случаи **общият контрол** относно възпитателните грижи и поведението на условно осъдените се осъществява от районния съд по местоживеенето им (чл. 67, ал. 5 НК).

2. Възстановителните практики може да бъдат успешно интегрирани при условното осъждане чрез работата на пробационните служби, когато на тях е възложено администрирането на тази допълнителна мярка за контрол върху поведението съгласно чл. 67, ал. 3 НК. **Този подход не изисква законодателни промени, нито допълнителен финансов ресурс, а единствено ясно методическо указание и подходящо обучение за пробационните служители.** В случая е налице и сериозен стимул за осъдения да сътрудничи, тъй като за неизпълнението на пробационната мярка е предвидена санкция – замяна на мярката или активиране на отложеното наказание.

3. Слабо използваният институт на възлагане на **възпитателни грижи през изпитателния срок** на определено лице или организация също разкрива добри възможности за възстановителни практики. Основно предимство на възпитателните грижи е обстоятелството, че всички условия/задължения се основават на принципа на доброволността, защото при тази форма на допълнителен контрол върху поведението на условно осъдения законът не е въвел неблагоприятни последици от неспазването на условията за разлика от случаите на пробационните мерки в изпитателния срок.

Съдът е този, който в рамките на правомощието си да осъществява общ контрол върху възпитателните грижи и върху поведението на условно осъдения, може да прецени кои лица да бъдат въввлечени, какви са подходящите грижи и мерки и как същите да бъдат адаптирани при промяна в обстоятелствата.

4. Преценката на съда дали успешно може да се приложи условното осъждане в конкретния случай и дали и кой може да осъществи корекционната работа през изпитателния срок може да бъде сериозно да бъде подпомогната от инструмента „предсъдебен доклад“.

Съгласно чл. 202, ал. 2 от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража (ЗИНЗС) по искане на съда пробационните служители изготвят предсъдебни доклади. Подробната уредба е в правилника за прилагане на закона – част пета от ППЗИНЗС. В основата му стоят резултатите от системата за оценка на правонарушителя, базирана на интервю и анализ на цялостната информация, предоставена от съда, прокуратурата, полицията, социални и здравни служби, както и данни от други източници, необходими за всеки конкретен случай. Докладът съдържа сведения за личността на обвиняемия, за материалното и семейното му положение, обкръжение, среда и условия на живот, поведение преди и след извършване на деянието, произход, социално положение, съдебно минало, както и оценка на риска от рецидив и вреди, включваща ресурси, проблемни зони и потребности, на базата на които биха могли да се подберат ефективни пробационни мерки. Докладите се изготвят по утвърдена методика.

Наличието на такова проучване позволява на съда уверено да се насочи към подходящите ресурси за преодоляване на рисковете чрез задоволяване на потребностите на осъдения и въвличането на подходящите лица, които да държат лицето зад „социалните стени“, както това успешно се постига от норвежката система за контрол с минимум използване на лишаването от свобода.

5. Допълнителна полза за България при насърчаване на по-интензивното използване на условното осъждане, както и на условното предсрочно освобождаване би било преодоляване на системния проблем с пренаселеността в затворите и недобрите условия там, станали повод за редица осъждания на държавата и поставени в основата на пилотното решение по делото *Нешков и др. срещу България* от 27.01.2015 г. по жалби № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 и 9717/13).

6. Доколкото в България няма ясно регламентирани ангажименти за определен орган, който да се занимава с администрирането на условните наказания, удачно би било да се използва опитът на Норвегия за свързване на различните системи, като по този начин без допълнителен финансов ресурс в процеса по постигане на превенция на престъпността ще бъдат въвличени мултидисциплинарни екипи. Един такъв подходящ партньор на съда и на системата по изпълнение на наказанията може да са

наблюдателните комисии, които се създават на местно ниво като органи към общинските съвети, чийто състав съгласно чл. 170, ал. 2 ЗИНЗС включва пробационен служител и представител на затвора, както и представители на местната общност, които имат подходящи личностни качества, професионален опит и авторитет.

В чл. 171, ал. 1 ЗИНЗС са изброени основните функции на наблюдателните комисии, сред които: осъществяват обществен контрол на дейността на местата за лишаване от свобода; подпомагат ресоциализацията на лишените от свобода, включително чрез инициране на социални услуги на територията на общината; правят предложения за изменение на режима, за преместване на лишените от свобода в затворнически заведения от по-лек или по-тежък тип или за условно предсрочно освобождаване; правят предложения и дават мнения по искания за помилване; подпомагат семействата на лишените от свобода; съдействат за настаняване на работа и битовото устройване на освободените от местата за лишаване от свобода.

7. Правомощието на наблюдателната комисия да иницира социални услуги позволява в работата с осъдените да бъде включена още една система – социалната.

Социалните услуги са дефинирани като дейности за подкрепа на лицата за превенция и/или преодоляване на социалното изключване. При тази нормативна уредба в България и предвид норвежкия опит за социално включване и използване на социалната превенция вместо стените на затворите целите на наказателния процес може успешно да бъдат подкрепени от местната общност чрез наблюдателните комисии и социалната система чрез съответни на нуждите на конкретната общност услуги и програми.

В подкрепа на изложеното са и изводите, направени в Анализ в материалноправен и процесуален аспект на институтите на условно предсрочно освобождаване, пробационните мерки по чл. 67, ал. 3, чл. 70, ал. 6 НК и замяна на наказанието доживотен затвор с лишаване от свобода, изготвен и представен от Националния институт на правосъдието през

2020 г., достъпен в Електронната читалня на института.³² В анализа е проучена мярката „възпитателна грижа и надзор върху условно осъдените и предсрочно освободените лица“.

Авторите на анализа дават отговор на въпроса защо въпреки наличието на института на възпитателните грижи от приемането на Наказателния кодекс през 1968 г. до днес прилагането им почти не се намира в практиката. Посочените причини са: *„Промяната на обществените условия след деветдесетте години на миналия век и пикът на престъпните нива отмести дебата към наказуемостта на престъпленията, като темата за възпитателната грижа по чл. 67 от НК напълно се затвори. Спорадично същата бе повдигана с указания на Инспектората към ВСС при плановите ревизии на районните съдилища, без обаче процесът да се доведе докрай. Прегледът на относимата съдебна практика по чл. 67, ал. 1 от НК показва доминирането на три модела – възлагане на възпитателните грижи на районния инспектор по местоживееене на осъдения (в някои случаи се възлага на началника на съответното РУП), възлагане на кмета на общината или ситуация, при която съдът изрично не се възползва от възможността по чл. 67, ал. 1 от НК.*³³

Прилагането на чл. 67, ал. 4 от НК относно условно осъдените непълнолетни лица се отличава с по-голямо единомислие в правораздаването, доколкото нормата не дава право на преценка на съответния съд. Преобладаващите актове са по глава двадесет и девета от НПК, като съдилищата се възползват от правомощията си по чл. 382, ал. 5 от НПК и предлагат промени на страните по споразумението за решаване на делото, включващи изрично уведомяване на МКБППМН за постановеното условно осъждане на дадено непълнолетно лице.

³² Анализът е изготвен от изследователски екип в състав Даниела Атанасова – съдия във Върховния касационен съд, Лада Паунова – съдия във Върховния касационен съд, Пламен Пачев – прокурор във Върховната касационна прокуратура, д-р Росица Тончева, съдия в Апелативния съд – Варна, и д-р Валентина Караганова – програмен координатор в Националния институт по правосъдие.

³³ НОХД №№70/2013 г. на РС – Свищов, 1140/2014 г. на РС – Търговище, 50/2017 г. на РС – Левски, 381/2017 г. на РС – Харманли, 225/2017 г. на РС – Луковит, 1195/2014 г. на РС – Дупница, 5438/2015 г. на РС – Варна.

Макар и много бедна, практиката по чл. 67, ал. 5 от НК предизвиква интерес със стремежа на съда да изпълни задължението си за общ контрол върху осъществяването на възпитателните грижи и поведението на условно осъдените лице. В тази връзка бихме искали да споменем случай, при който състав на районен съд е насрочил среща пред кмета на общината между представители на отдел „Закрила на детето“ и родител на условно осъден непълнолетен или пък е създадено задължение на съответен полицейски служител в определен период от време да уведомява съда за поведението на условно осъдено пълнолетно лице. Без да навлизаме по-надълбоко в затрудненията по изпълнение на задължението по чл. 67, ал. 5 от НК, можем да предложим обмислянето на ресурса, притежаван от общинските съвети по наркотични вещества, които съобразно чл. 15 от ЗКНВП имат обща превантивна роля и по наше мнение се явяват подходяща структура за изпълнение на възпитателни грижи, когато те са възложени на ръководителя на местната администрация в случаи на условно осъдени за престъпления по чл. 354а – 354в от НК. Не се съмняваме в съществуването и на други структури, които с работата си могат да вложат реално съдържание във възпитателната грижа, като намирането на работещ вариант е въпрос на регионални политики.

Сходно е нормативното решение за надзора и възпитателната грижа за предсрочно и условно предсрочно освободените лица, намерило законодателния си изказ в чл. 73 от НК. Прочитът на публикуваната съдебна практика по чл. 73, ал. 1 от НК показва, че съдилищата не изпълняват задължението си да възлагат надзора и възпитателните грижи на МКБППМН и на наблюдателните комисии по чл. 170 от ЗИНЗС. Последните са законово задължени да организират работата по ресоциализация на лишените от свобода, включително чрез инициране на социални услуги на територията на общината, да оказват съдействие за битово и трудово устройване на освободените от затворите лица. Правомощията им по чл. 171 от ЗИНЗС са широки, като в публичното пространство и достъпната документация на местните администрации не се намира конкретна информация за функционирането на тези комисии. Настоящият екип не бе натоварен със задача да изследва работата на органите по чл. 170 от ЗИНЗС, но в процеса на анализ все

пак намери за важно да охарактеризира съществената им роля в ресоциализацията на условно предсрочно освободените. Общото мнение на проучвателния екип е, че възпитателната грижа и надзорът над условно осъдените и предсрочно освободените лица (по чл. 70 и чл. 71 от НК) имат висок противопрестъпен ресурс. Целевата група на мерките са лица с девиантно поведение, които се нуждаят от подкрепа и мотивация за промяна в конструкцията на нагласите и модела си на живот. Бездействието в тази насока с висока степен на вероятност оставя убеждението у тях, а и у обществото, че поведението им е безконтролно, което често води до повторност на престъпните прояви с необратимата последица от принудителна изолация от обществото, загуба на утвърдения социален модел или пък сериозни трудности пред ресоциализационните изпитания. За целта приложението на чл. 67 (все още не говорим за ал. 3) и чл. 73 от НК би могло да се оптимизира, както казахме, с регионални политики, като тук съответните административни ръководители в органите на съдебната власт притежават ресурса да настояват пред представителите на местната власт не само да се спазва закона, но и да се търси ефективност на грижата за уязвимата група лица по чл. 66, чл. 67, чл. 70 и чл. 71 от НК.

Вероятно поради всички тези трудности законодателят предвиди възможност за по-засилен контрол върху поведението на горната категория лица, нормирайки през 2002 година хипотеза при наложено наказание не по-малко от шест месеца лишаване от свобода или неизтърпян остатък в същия размер, в изпитателния срок да се постанови пробация. Законотворческото разрешение предизвика сериозни проблеми от гледна точка на отсъстващото различие между наказанието пробация и пробационния надзор в условията на чл. 66 и чл. 70 от НК, намерили нормативно изясняване едва през 2009 година, когато със ЗИДНК се предвиди възможността при горните материалноправни условия контролът върху поведението на условно осъдените и условно предсрочно освободените да се осъществява чрез мярка за пробационен надзор по чл. 42а, ал. 2, т. 1 – 4 НК. Това е и моментът, в който по нормативен път се проведе разграничение между пробацията като наказание и мярката за пробационен надзор, насочена към контрол върху

поведението на особена категория лица с оглед удовлетворяване на целите по чл.36 от НК. “

Възможности за прилагане на възпитателни мерки с условно осъдени съществуват в НК. Съдът може с присъдата или със споразумението да възлага провеждането на възпитателната работа/грижи на определено от него лице, което е съгласно и притежава способности и ресурс да поеме такова задължение.

За тази цел съдът следва да предприеме действия за идентифициране на подходящо лице, което да полага възпитателни грижи за условно осъдения, да проведе изслушване в съдебно заседание, като преди това събере информация с допустимите доказателствени способности за социално-психологическото състояние на осъдения, за близкия му семеен/приятелски кръг и на тази основа да вземе решение по чл. 67 НК.

Красноречив пример в тази насока дава съдът по н. о. х. д. № 71/2015 г. на Районния съд – Луковит. Производството е образувано за решаване на делото с одобряване на споразумение. Подсъдимите са двама млади пълнолетни, обвинени за извършен грабеж по чл. 198 НК при превес на отегчаващите отговорността обстоятелства. Пострадалата е възрастна жена, изпитала физическо страдание и чувство за страх, което продължило и след извършване на посегателството срещу нея. Съдът одобрява споразумението, в което по предложение на съда страните приемат на кмета на населеното място, в което живеят двамата осъдени и пострадалата, на основание чл. 67, ал. 1 НК да бъдат възложени възпитателни грижи.

В изпълнение на задължението си по чл. 67, ал. 5 НК районният съдия насрочва среща в кметството, на която осигурява присъствието на двамата осъдени, на пострадалата, на близки и на двете страни в конфликта, на кмета на населеното място и на представители на местното полицейско управление. Постига се съгласие за приемане на план за полагане на възпитателните грижи, с който кметът се задължава да осигури възможност на осъдените да полагат труд в полза на местната общност; за възстановяване на вредите, причинени на пострадалата; за осигуряване от местната общност на възможност за продължаване на образованието на осъдените. Близките роднини декларират готовност да осигуряват грижи за подслон и контрол по отношение на двамата осъдени.

Съдът разпорежда всеки последен петък на месеца всички участници в срещата да се явяват в съдебната сграда и заедно с районния съдия да обсъждат изпълнението на приетия план за полагане на възпитателни грижи спрямо двамата осъдени. В рамките на изпитателния срок съдът провежда множество срещи между осъдените, техните близки, кмета на населеното място и полицейския инспектор, в които са обсъждани мерките по изпълнение на приетия план. Съдът допуска промени в плана според нуждите на местната общност и промяната в живота на осъдените.

В края на изпитателния срок съдът констатира успешното изпълнение на плана, липсата на противоправно поведение на осъдените в периода, както и несъмнената полза за пострадалата, която вече не се страхува от осъдените.

VII. Възможности за въвеждане на възстановителни практики в процеса на изгърпяване на наказанието лишаване от свобода

1. Сравнителното изследване показва, че индивидуалната поправително-възпитателна цел на наказанието по чл. 36, ал. 1 НК в принципен план може да бъде постигната, когато случаят позволява, чрез реализиране на дефинираните цели на възстановителното правосъдие – постигане на справедливост с участие на всички заинтересовани лица, които съвместно идентифицират и обсъждат вредите, нуждите и задълженията, за да се отговори в най-голяма степен на потребностите на пострадалите от престъплението – материални, емоционални и социални, а същевременно да подпомогне и извършителя да осъзнае своята отговорност за стореното; да се окаже реформиращо въздействие и превантивен ефект спрямо извършителя, но не посредством строгостта на конкретното наказание (като средство на традиционното правосъдие) а чрез реинтеграцията му в обществото. Това означава, че действащото право позволява да се прилагат възстановителните подходи и практики в дейностите, които реализират целите на наказанието.

В приложимия специален закон – Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража, са дефинирани нормативно средствата за постигане целите на наказанието:

Чл. 2, т. 1 – „контрол върху поведението на осъдените за ограничаване на възможността да извършват други престъпления и да причиняват вреди на обществото“ и

т. 2 – „диференциация и индивидуализация на наказателно-изпълнителното въздействие за поправка и превъзпитание на осъдените в зависимост от поведението им“.

Видно е, че формулирането на средствата не препраща изрично към ценностите или практиките на възстановителното правосъдие, но процесът по постигане на превенция и превъзпитание може да бъде ефективен в някои случаи, като съдържанието му се конкретизира именно с планиране на мероприятия за осъзнаване на въздействието на извършеното върху общността и за опит за възстановяване на вредите – материални или нематериални, включително при уместна намеса – за организиране на възстановителна среща между осъдения и пострадалия, когато това ще способства за преодоляване на травмата и за повишаване на чувството за сигурност у последния.

2. Нормативно е вменено задължение на администрацията на местата за лишаване от свобода за включване на осъдените в програма за адаптация към условията, в която фигурира разясняване на мерките за обществено въздействие и ресоциализация. Това означава, че е възможно включването без законодателна промяна на програми с възстановителен/помирителен характер.

3. Много последователно е структурирана действащата правна рамка в ЗИНЗС и ППЗИНЗС, която позволява детайлно и съобразно систематичното им място допълване, „втъкаване“ в съществуващите норми на нови разпоредби, които изрично предлагат приложението на възстановителни практики, без това да нарушава „тъканта“ на нормативния акт, със съхраняване на логиката и смисъла на закона.

4. Законът за изпълнение на наказанията и задържането под стража поставя като стандарт взаимодействието на затворната администрация с организации и юридически лица с нестопанска цел, регистрирани в обществена полза, с международни държавни органи и неправителствени организации, с цел осъществяване на възпитателно и поправително въздействие на осъдените с наказание лишаване от свобода („Чл. 4. (1) За постигане на целите на наказанието се осъществява взаимодействие между

държавни органи, специализирани правителствени и неправителствени организации.“)

5. Съществен фактор, съответно и благоприятстваща предпоставка, съставлява принципното желание на широк кръг от лишените от свобода (особено тези с първо правонарушение или първо ефективно осъждане) за безпроблемно изтърпяване на наказанието и по възможност за предсрочно освобождаване от изтърпяването му (относно възможностите за въвеждане на възстановителни подходи в хипотезите на условно предсрочно освобождаване (УПО) следва детайлно осъждане).

6. В Глава 11 на ЗИНЗС, в която са заложили правилата за провеждане на социални дейности и възпитателна работа (СДВР) се предвижда съвместна дейност с външни експерти (чл. 157, ал. 1 ЗИНЗС). Очертаните цели на СДВР са насочени към насърчаване на законосъобразно поведение, повишаване на социалната компетентност и изграждането на поведенчески умения и преодоляването на зависимости.

Индивидуалната работа с осъдените съгласно чл. 158 ЗИНЗС включва информирание относно възможностите за облекчаване на условията за изтърпяване на наказанието, насочване и посредничество към външни организации за решаване на конкретни проблеми и мотивиране към активно участие и сътрудничество в подготовката за живот на свобода.

7. Така очертаната обща нормативна основа дава основание за прилагане на различни възстановителни практики в процеса на изпълнение на наказанията, които макар да не са изрично предвидени и регламентирани, може да бъдат допълнени, инкорпорирани, подчинени на поставената цел за прилагане на диференциация и индивидуализация на наказателно-изпълнителното въздействие за поправяне и превъзпитание на осъдените в зависимост от поведението им (чл. 2, т. 2 ЗИНЗС).

Прилагането на възстановителните подходи може да играе значителна роля в процеса на поправяне на осъдените, както и за тяхната ресоциализация.

Съществено значение в процеса на поправяне на лишените от свобода се отнежда на социалната дейност и възпитателната работа, която включва: диагностична и индивидуална корекционна дейност; програми за въздействие, за намаляване на риска от рецидив и риска от вреди; образование, обучение и квалификация на лишените от свобода;

творчески, културни и спортни дейности и религиозна подкрепа. Социалната дейност и възпитателната работа може да се осъществяват както групово, така и индивидуално с лишените от свобода.

На инспекторите по социална дейност и възпитателна работа (ИСДВР) е възложено да реализират т.нар. специализирани програми за индивидуална и групова работа (чл. 157, ал. 1 ЗИНЗС), като участието на осъдените е доброволно. Приликата с подхода при въвеждане на възстановителни мерки е очевиден. Не съществуват пречки в закона в рамките на индивидуалните програми с осъдените да се насърчава участието им във възстановителни срещи с жертвите на престъпленията. За целта е необходимо да се извърши внимателно и задълбочено проучване на случая, в резултат на което инспекторът да направи оценка дали съществуват предпоставки да са работи в тази насока.

Поради недостатъчната осведоменост на лишените от свобода (и за съжаление не само на тях, но и на широк кръг практикуващи специалисти в областта на пенитенциарното дело) приемаме за подходящо да се провежда активна разяснителна дейност в рамките на предвидената в чл. 153 ЗИНЗС програма за адаптация на осъдените още при постъпването на всеки един осъден в мястото за изтърпяване на наказанието. Правото на лишените от свобода да бъдат информирани, залегнало в специалния закон, несъмнено следва да обхваща и възможните благоприятни последици от прилагането на възстановителни практики по време на изпълнението на наказанието в емоционалната и социална сфера на осъдените и на жертвите. Без съмнение не може да се очаква съвместно и последователно спазване на режимните изисквания и предвидимо поведение на изтърпяващите наказание, ако не им бъде предоставена изчерпателна информация както за вътрешните правила, така и за мерките за поощрения и наказания, за същността на социалните дейности и възпитателната работа.

В системата за поощрения, регламентирана в Раздел II на Глава 10 от ЗИНЗС (чл. 98, ал. 1), се предвижда награждаване на лишените от свобода и в хипотезата „за проявено сътрудничество при провеждане на социални и възпитателни мероприятия“. Следва да се отчете, че поради липсата на достатъчна кадрова обезпеченост и съответна подготовка на пряко ангажираните със социалната дейност и възпитателна работа инспектори

(ИСДВР) се наблюдава обективна непълноценност на провеждания корекционен и възпитателен процес, провеждан в затворите и затворническите общежития. Доколкото на един ИСДВР е възложена работа с десетки, а в някои случаи – и на около 100 лишени от свобода, се наблюдават затруднения и дори фактическа невъзможност за провеждане на поправителния процес.

Ето защо, с оглед на актуалните незадоволителни резултати от провежданата последователна консервативна политика по награждаване и наказания на осъдените, не следва да се разглежда критично и скептично възможността за поощряване на информираното им съзнателно и доброволно участие в неосъществявани към настоящия момент практики, които се основават на принципите на възстановителното правосъдие.

Съгласно чл. 154, ал. 1 ЗИНЗС още по време на престоя в приемното отделение всеки осъден се включва в програма за адаптация, изготвя се оценка на риска от рецидив и от вреди и първоначален доклад. Съответно, в оценката на риска и в самия първоначален доклад следва да се отчитат факторите, формиращи този риск. Налага се извод за предвидена от законодателя взаимна свързаност между мерките за адаптация на лишения от свобода и последващата оценка на риска от рецидив. Следователно, налице са фактически предпоставки за извършване от ИСДВР на предварителна, първоначална преценка за приложимостта на възстановителни мерки по отношение на всеки осъден и с негово доброволно участие още в подготвителния период след постъпването му в мястото за лишаване от свобода. Може да се очаква заявяване на готовност от страна на осъдения за доброволно включване в процедура по възстановително правосъдие, когато ИСДВР му разясни същността на възстановителното правосъдие и неговите цели. Това може да способства за осъзнаване от осъдения на собствената му роля в процеса по възстановяване на причинените вреди и за преодоляване на емоционалните травми (приоритетно – тези на жертвата, но и на самия деец, доколкото неговото правонарушение се корени в конкретни лични мотиви или социални катализатори). Необходимостта от пълноценна разяснителна дейност относно приложимостта на възстановителни подходи и практики още през подготвителния период се явява ключов фактор за личната

инициатива на лишения от свобода, респ. за доброволното му участие в последващ възстановителен процес и ресоциализация.

Съгласно чл. 124, ал. 1 ППЗИНЗС специализираните програми за въздействие, предвидени от законодателя, целят „промяна в поведението и личността“ на осъдения. В тази недостатъчно приложена и разработена „на терен“ в местата за лишаване от свобода нормативна основа се открива широко поле за въвеждане и трайно налагане на възстановителни подходи, още повече, че съгласно ал. 2 на цитирания текст участието на осъдените в такива програми е доброволно. Очевидно е сходството между възприетия от законодателя подход и принципите на възстановителното правосъдие. Самата дефиниция не ограничава органите по изпълнение на наказанията нито по отношение на компетентните лица, които да бъдат натоварени с провеждане на тези съвместни поправителни процеси, нито относно конкретните мерки за въздействие. Допълването на цитираната подзаконова норма би допринесло за детайлизиране на правомощията на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“, визирани в чл. 7, т. 6 на ППЗИНЗС.

Вече беше посочено, че специалният закон и правилникът за прилагането му възлагат осъществяването на мерки за въздействие спрямо лишените от свобода както на държавни органи, така и на организации и структури от неправителствения сектор. Това предоставя широки възможности за включване на външни специалисти със съответната квалификация по специализирани медиации (вж. чл. 157, ал. 1 ЗИНЗС), на доставчици на социални услуги, основани на възстановителни подходи, а също и на обучени доброволци. Наред с това позволява провеждане на обучение на инспекторите, ангажирани със социалната и възпитателна дейност, на психолозите към пенитенциарните заведения, които са задължени да извършват първоначално и последващо психологическо изследване на осъдените лица.

Въз основа на изготвената първоначална оценка на риска от рецидив и вреди след дефиниране на проблемните зони в личността на всеки осъден, както и въз основа на първоначалния доклад, се изготвя индивидуален план за изпълнение на присъдата, който включва дейности и програми за въздействие за ресоциализация на осъдения.

Член 156, ал. 2 ЗИНЗС предвижда, че за изготвянето на плана се съобразяват видът и характерът на извършеното престъпление и размерът на наложеното наказание, но също и оценката на осъдения и факторите, които формират риска от рецидив и от вреди.

Изрично е заложено като **цел** на Индивидуалния план за изпълнение на присъдата „включване на осъдения в програми и дейности за личностна промяна и отстраняване на факторите, които формират риска от рецидив и от вреди“ (т. 1); но също така и „условно предсрочно освобождаване“ (т. 3).

Тези законови положения разкриват широк хоризонт за въвеждане на възстановителни подходи в работата с лишените от свобода. Тук понятието „личностна промяна“ надхвърля тесните рамки на специалната превенция, която съгласно чл. 36, ал. 1 НК се свежда до поправително-възпитателно и предупредително-възпиращо въздействие – израз на едностранно прилагане на държавната санкционна система спрямо осъдения правонарушител. Въвежда се задължение за изясняване на факторите, обуславящи риска, в които несъмнено се включва отчитане на социалната и културна среда, в която е бил установен и мотивиран извършителят, криминогенни фактори, психически дадености и много други. Налага се извод, че е налице нормативно предвидена възможност за съобразяване приложимостта на мерки от спектъра на възстановителното правосъдие и действителното им въвеждане в Индивидуалния план за изпълнение на присъдата. За да се вдъхне живот на съществуващата възможност, е мислимо да се приеме изменение и допълнение на редакцията на чл. 156, ал. 2 ЗИНЗС. Респективно, в хода на препланиране на първоначалния план активността на лишения от свобода, неговата лична мотивация и доброволното му съдействие следва да се отчитат като критерии за поправяне, ако възстановителните мерки са били предвидени и включени в плана и съответно приети за изпълнение от лицето.

В обобщение може да се приеме, че при работата с осъдените лица е възможно да се въведе актуализиран подход на затворната администрация, включващ предварително разясняване на същността на възстановителното правосъдие в периода на адаптация, информация относно конкретните перспективи за доброволно лично участие на лишения от свобода; след което, при наличие на заявено желание, да се планира осъществяването на

възстановителни практики в индивидуалния план за изпълнение на присъдата и съответно, при постигнати лични резултати – това да се отчете в текущите оценки на риска и да се приложат предвидените в закона поощрения. Насърчаването на осъдените в такава насока може да бъде постигнато успешно чрез съчетаване и кореспонденция между утвърдените социални и възпитателни дейности, извършвани от ИСДВР, от една страна, и възстановителни сесии, провеждани от широк кръг външни участници, в това число експерти, неправителствени организации, доброволци. За тази цел е полезно да се допусне изменение и допълнение на действащите цитирани разпоредби с изричното вписване на програми за възстановително правосъдие.

8. По отношение на **непълнолетните лишени от свобода** всички изложени съображения са валидни в пълна мяра. Приоритет при изпълнението на наказанието лишаване от свобода спрямо непълнолетните е преди всичко превъзпитанието и подготовката им за живот на свобода (чл. 186 ЗИНЗС). В чл. 190, ал. 1 ЗИНЗС е предвидено, че цялостната дейност по ресоциализацията на лишените от свобода непълнолетни се провежда в условия на **максимално разширяване на възможностите за контакт на осъдените с външната среда като цяло**, с близки и лица, които им влияят положително, с доброволци и представители на неправителствени организации. Това описва в голяма степен обстановката, необходима за прилагане на подходите на възстановително правосъдие, и предоставя много благоприятна среда за осъзнато участие на непълнолетния осъден в провеждане на възстановителни диалози/сесии.

9. Някои аспекти относно възможностите за прилагане на възстановителни подходи спрямо доживотно и дългосрочно осъдените.

Изложените по-горе предложения са в значителна степен относими към въвеждането на практики спрямо лишените от свобода за първо правонарушение и лица, които изтърпяват за първи път наказание лишаване от свобода. Без съмнение очакваните резултати биха били по-предвидими и причинените вреди – възстановими в по-широк мащаб.

Различно е положението относно поправителното въздействие, оказвано по отношение на осъдени за тежки умишлени престъпления с наказание лишаване от свобода в размер над 15 години или с наказание доживотен затвор. Ограниченията, които налага определеният режим на

изтърпяване на наказанията с такава продължителност, предпоставя динамиката на психичните процеси, протичащи в съзнанието на лишените от свобода, а това рефлектира и върху подхода за оказване на въздействие, който следва различна логика.

В практиката на съдилищата, компетентни да се произнасят в производства във връзка с изпълнение на наказанията по Глава 35 от НПК, се разкрива закономерност относно адаптацията и поведението на осъдените, пред които се очертава перспектива за дългосрочно, респ. доживотно изолиране от обществото в затвор. След първоначално демонстрирано неприемане на присъдата и проблемна адаптация при утежнен режим на изтърпяване, в първите години след постъпването в МЛС от осъдения се манифестира завишена реакция, непримиримост към режимните изисквания и в някои случаи нарушаването им. С протичане на продължителен срок и след фактическо приспособяване осъдените започват да осъзнават предстоящия безалтернативен престой, да търсят собствен начин за осмисляне на съществуването си в особените условия, изпълване на дните с дейтелност, преодоляване на изолацията чрез контакт с други лишени от свобода или включване в активности. Някои от лишените от свобода завършват прекъснат преди години образователен процес или търсят пътища към получаване на нови умения или квалификация; проявяват интерес към теми с общочовешко и глобално значение. Поради законовите ограничения за полагане на заплатен труд от осъдените те често заявяват желание за доброволна трудова дейност или доброволчески инициативи.

За тези осъдени е изключително трудно да извършват дейност, в процеса на която да дадат доказателства за поправянето си и да претендират за смекчаване на режима, за замяна на наказание доживотен затвор с лишаване от свобода или за предсрочно освобождаване.

Именно в този период се явява удачно информирането на лишените от свобода за възможностите за включване в утвърдените програми за въздействие по смисъла на чл. 124 ППЗИНЗС. Не е налице законова пречка след внимателно проучване на редица личностни фактори с участието на „дългосрочно“ осъдените да се осъществяват възстановителни практики. Съответно, налице е възможност за допускане на допълнение на ЗИНЗС и ППЗИНС с изрично посочване на възстановителните подходи и практики

като алтернатива. При работа в проблемните зони „отношение към правонарушението“ и „умения за мислене“ могат да се постигнат по-значителни успехи при ангажирането им чрез възстановителен/помирителен подход. Целената от възстановителното правосъдие реинтеграция на извършителя в обществото е трудно постижима, но е напълно възможно да бъде трансформирана чрез използване на енергията на самия осъден след продължителното му включване във възстановителни сесии, в променената му роля на доброволец в затворническата общност за „взаимоучителен“ метод в рамките на вътрешната пенитенциарна среда и субкултура. Налице са, следователно, условия за постигане на личностна трансформация и на осъдените за тежки престъпления чрез прилагане на възстановителни подходи.

Практиката сочи, че в напреднал етап от изтърпяване на наказанието лишаване от свобода или доживотен затвор осъденият започва да анализира по-дълбоко причините за случилото се с фокус към жертвите, с разсъждения относно обстоятелствата от собствения му живот, довели до извършването на престъплението: насилие, злоупотреба, несправедливост или бедност, които са имали формиращо значение за личността му. На този етап за дългосрочно лишения от свобода е приоритет темата за опрощението – към себе си, и външно – от обществото. Променящо за извършителите е признаването на отговорността им, наред с изследването на причините за стореното и търсене на помирение. В този аспект е напълно възможно и не се явява закъсняло провеждането на възстановителни сесии.

10. Потенциал за прилагане на възстановителните подходи се съдържа и в дейността на наблюдателните комисии, чиито статус и функции са регламентирани в чл. 170 – 171 ЗИНЗС.

Наблюдателните комисии се създават към общинските съвети, но освен тях работата по ресоциализация на лишените от свобода се подпомага и от представители на комисиите за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, от териториалните структури на Министерството на труда и социалната политика, от граждански и религиозни сдружения и неправителствени организации. Според уредбата на чл. 171 ЗИНЗС наблюдателните комисии

имат възможност да създават специфични социални услуги на територията на общината, които да подпомагат ресоциализацията на лишените от свобода. В по-общ план предлагането на възможност за включване в подходящи възстановителни практики, организирани от външна организация под формата на социална услуга, може да има съществено значение за поправянето и ресоциализацията на осъдения. Предимството на наблюдателните комисии е, че те включват в съставите си представители на местните общности и на затворите. По този начин местните общности могат чрез програми и специфични социални услуги да подпомогнат ресоциализацията на осъдените, включително чрез участие в подходящи възстановителни общности.

VIII. Възможности за въвеждане на програми за възстановително правосъдие в изпитателния срок на условното предсрочно освобождаване

В производството по чл. 440 НПК за условно предсрочно освобождаване (УПО) от изтърпяване на остатъка от наказанието лишаване от свобода съдът извършва проверка за наличието на материалноправните предпоставки, съдържащи се в чл. 70, ал. 1 НК – осъденият на лишаване от свобода трябва да е дал доказателства за своето поправяне и фактически да е изтърпял определена част от наказанието (1/2 – в общия случай, 2/3 – за осъдените при опасен рецидив, и 1/3 от наказанието – за непълнолетните). Доказателства за поправяне, съгласно чл. 439а, ал. 1 НПК, са всички обстоятелства, които сочат за положителна промяна у осъдения по време на изтърпяване на наказанието – доброто поведение, участието в трудови, образователни, обучителни, квалификационни или спортни дейности, в специализирани програми за въздействие, общественополезни прояви. Доказателствата за поправяне се съдържат както в документите, които изготвя администрацията на затвора (оценката по чл. 155 ЗИНЗС и докладите за работата по индивидуалния план за изпълнение на присъдата), така и във всички други източници на информация за поведението на осъдения по време на изтърпяване на наказанието.

С измененията на НПК в началото на 2017 г. (обн., ДВ бр. 13/2017 г.) осъденият получи правото самостоятелно да инициира производство за

своето условно предсрочно освобождаване от изтърпяване на остатъка на наложеното му наказание „лишаване от свобода“, както и наказанието „лишаване от права“, когато това наказание е наложено заедно с първото. Осъденият има право да инициира и въззивен съдебен контрол върху определението на съответния окръжен съд, ако не е съгласен с него. На началника на затвора също е предоставено правото на жалба, като е допуснато и съответното допълнение в чл. 440, ал. 2 НПК.

С измененията на НПК производството за УПО се характеризира като многостранно (задължително участие на прокурор, началника на затвора и осъдения), състезателно, пълноценно съдебно производство с предмет, свързан с изпълнение на наказанието. Това обуславя необходимостта от извършването на дейност за събиране и проверка на доказателствата по инициатива на страните и служебно от съда, при спазване принципа за равнопоставеност. На осъденото лице е предоставена възможност да сочи доказателства (както такива в затворническото досие, така и нови доказателства) за това, че се е поправил.

Участието на лишения от свобода в програма за възстановително правосъдие, както и в други специализирани програми за въздействие и общественополезни прояви, несъмнено ще бъде отчетено като доказателство за напредващ поправителен процес.

Съществен е въпросът относно приложимостта на възстановителни мерки и практики в изпитателния срок по чл. 70, ал. 6 НК в хипотезата на допуснато по отношение на конкретния лишен от свобода УПО. Действащата разпоредба на чл. 70, ал. 6 УПО предвижда възможност съдът, при произнасянето си за допускане на предсрочно освобождаване, да постанови изпълнение на една от пробационните мерки по чл. 42, ал. 2, т. 1 – 4, като вземе предвид доклад, изготвен от пробационния служител. В този смисъл в пробационната мярка за включване на осъдения в програми за обществено въздействие е възможно да се интегрира съдържание, което се основава на възстановителни подходи и практики. За целта е достатъчно да се популяризират ефектите и ползите от подобна дейност с осъдения както за улесняване на неговата собствена ресоциализация на свобода, така и за защита на сигурността на пострадалия и интересите на общността.

В принципен план може да се приеме, че съществува добра основа за законодателна промяна, с която да се предвиди изрично включването на

предсрочно освобождения в програма за възстановително правосъдие като алтернатива на пробацията (или за съвместно прилагане), наложена в изпитателния срок. Необходимо е обаче да се съобрази спецификата на възстановителната практика, която изисква участието във възстановителните сесии да е доброволно, което следва да бъде задължително усилие, за да се произнесе съдът, че подобна програма/практика е приложима в конкретния случай.

IX. Възможности за интегриране на възстановителни подходи и практики чрез системата за доставяне на социални услуги

През последните години се наблюдава развитието на добри съдебни практики, които разширяват възможностите на социалната закрила спрямо уязвими хора в различни съдебни производства. По този начин част от дефицитите на социалната система се преодоляват успешно (с реален ефект за конкретни хора) с утвърждаване на стандарти в съдебната практика, които не надхвърлят правораздавателните правомощия, а напротив – съответстват адекватно на заложената в правната уредба законодателна целесъобразност. Същевременно популяризирането и утвърждаването на съдебна практика, интегрираща социалната подкрепа в съдопроизводството, има благотворно влияние едновременно за хуманизиране на профила на правосъдието, за повишаване на ефективността на изпълнението на съдебните актове и за повишаване на доверието в съда. В някои от случаите социалната закрила изисква възстановителен подход. Например – когато осъденият е извършил престъплението поради бедност и социална занемареност и от него има пострадал, който в хода на процеса осъзнае положението на извършителя и криминогенните фактори за престъплението, уместно е да се помисли, в случай че съдът наложи наказание лишаване от свобода, чието изпълнение е отложено с изпитателен срок, каква форма на надзор и подкрепа при условията на чл. 67 НК да се приложи. Такава подходяща форма за успешна ресоциализация може да включва предписване/препращане към социална програма, изцяло основана на възстановителен подход – подготовка на възстановителен процес, възстановителна среща, поправяне на вредите и т.н. Съгласно чл. 4 Закона за социалните услуги социалната работа е дейност, която се основава на правата на човека и социалната

справедливост и е насочена към подкрепа на отделния човек, семейството, групи или общности за подобряване на качеството им на живот чрез развитие на умения да използват собствените си възможности и тези на общността при посрещане на техните потребности. Поради това именно чрез социалната работа, която подкрепя комплексно човека в общността, е възможно да се разгърнат възстановителни практики (например чрез социалните услуги по чл. 15, т. 2, т. 3 и т. 4 – застъпничество и посредничество; общностна работа; терапия и рехабилитация).

В тази насока група съдии се обърнаха за съдействие към Висшия съдебен съвет (ВСС) за обезпечаване на администрирането на усилията на съда за ефективна връзка с други държавни и общински институции, обществени организации и компетентни специалисти и за идентифициране на обхвата на подходящите социални услуги в общността, включително такива, които са насочени към разгръщане на възможностите на възстановителното правосъдие. В рамките на нормативното статукво, преди изрично да се въведат законодателни изменения, които институционализират процедура и органи за приложение на възстановителното правосъдие, именно чрез пробационните програми, доставянето на социални услуги и възпитателните грижи (например по чл. 67, ал. 1 НК) е възможно приложението на възстановителните подходи. За да може съдът да предложи подходящи мерки, а след това и да проследи тяхното изпълнение и ефективност, той трябва да разполага със специфично знание за доставчиците на социални услуги, за различните видове социални, образователни и здравни програми и услуги. В дългосрочен план разгръщането на тази съдебна практика ще наложи създаване на специализирани административни звена към всеки окръжен съд и съответните му районни съдилища в съдебния район. Комисията по натовареността на Съдийската колегия на ВСС организира обсъждане на възможността да се създаде специализирано административно звено към ВСС с координиращи функции, което да бъде в непосредствен контакт със съдиите, които при необходимост, обусловена от спецификата на възложените им за разглеждане дела, да се свързват чрез него със социални, здравни и образователни институции и организации. Предстои разглеждането на този въпрос от Съдийската колегия, като решението

може да има сериозен подкрепящ ефект, включително за развитие на възстановителното правосъдие в България.

X. Предложения

1. Развиване и институционална подкрепа на добри практики със съдействието и лидерската роля на двете колегии на Висшия съдебен съвет

1.1. Обозрим полезен ефект върху процеса по утвърждаване на възможностите за възстановителни практики и подходи в рамките на действащото право би могъл да бъде постигнат чрез развитие на обучителни инициативи на основата на мултидисциплинарния подход от страна на ВСС съвместно с Националния институт на правосъдието, Министерството на правосъдието, Министерството на вътрешните работи, Министерството на труда и социалните служби, Министерството на образованието, общинските съвети, пробационните служби, затворническата администрация, доставчиците на социални услуги, наблюдателните комисии по ЗИНЗС. Добро начало би било организирането на серия от обучителни формати с участието на прокурори, следователи, полицаи и съдии за обсъждане на конкретни съдебни практики, които вече включват възстановителни подходи. След това е разумно да бъдат организирани конферентни срещи на ръководно ниво на изброените държавни институции, за да се обсъдят възможните рамки на междуинституционално сътрудничество за развитие на възстановителното правосъдие в България.

1.2. Друга институционална форма на подкрепа е организационното и административно обезпечаване (чрез създаване на специализирана съдебна администрация) на вече съществуващите добри съдебни практики за включване на възстановителни подходи в съдържанието на пробационните мерки и възпитателните грижи по съответните съдопроизводства.

1.3. Форма на институционална подкрепа би се постигнала и с решение на Съдийската колегия на ВСС, с което да се определят два пилотни съдебни района, в които да се приложи цялостен интегриран подход по отношение на непълнолетните правонарушители, както и на

условно осъдените в съответствие с добрите практики на възстановителния подход.

2. Ролята на Министерството на правосъдието, Върховния касационен съд и главния прокурор

Убедени сме, че естественото развитие на идеите от настоящия проект включва следните обективно възможни стъпки:

- планиране и организиране на криминологични изследвания в сътрудничество с Министерството на правосъдието и възстановения Съвет за криминологични изследвания, които да бъдат в помощ на прилагането на възстановителните програми;

- включване на Върховния касационен съд в процеса за популяризиране и утвърждаване на възстановителните практики в различните видове съдебни дела;

- привличане на прокуратурата в процеса на обучения и използване на възстановителните практики чрез прякото въвличане на главния прокурор в процеса по планиране и стимулиране на прокурорите и другите разследващи органи да прилагат възстановителните подходи на най-ранен етап от наказателния процес;

- ангажиране на ВСС с цялостен план и график за създаване на организация за въвеждане на възстановителните подходи по съдебните дела и в рамките на разследването – с дефиниране на последователността от действия на компетентните институции, организации и граждани, включително и чрез създаване на координиращ механизъм с органите на изпълнителната и местната власт за изграждане на достъпна мрежа от социални услуги, които да бъдат на разположение за използване на съдиите, прокурорите, следователите и полицейските органи.

3. Законодателни промени

3.1. Да бъдат предложени изменения в НПК и НК, като бъдат предвидени изрични възможности за включване на възстановителни практики в пробационната мярка „програми за обществено въздействие“, в съдържанието на възпитателните грижи, както и възможност за препращане за участие във възстановителна практика под формата на социална услуга в чл. 67, ал. 3 НК, при подготовката за сключване на помирение по дела, заведени по тъжба на пострадалия по чл. 24, ал. 5, т. 3 НПК, при включване на пробационна мярка в изпитателния срок при условно предсрочно освобождаване по чл. 70, ал. 6 НК.

По отношение на съдържанието на целите на наказанието следва да бъде допуснато изменение и допълнение, като се предвидят и нови цели, които се поставят с налагането на наказание на непълнолетния, а именно: осигуряването на надзор, защита, подкрепа за развитие и законосъобразно поведение (чл. 60). Това изменение е съществено, като се има предвид, че се цели наказателното правосъдие за непълнолетни да се основава на правата на детето и да съответства на съвременните стандарти в тази област.

3.2. Да бъдат предложени изменения в ЗИНЗС, с които изрично бъдат дефинирани като средства за постигане на целите на наказанията възможностите за включване на осъдените в програми, основаващи се на възстановителни подходи.

3.3. Да бъде приет закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица, който да замени концептуално остарелия ЗБППМН.

Проект за такъв закон е изготвен през 2015 г. от работна група в Министерството на правосъдието и той представлява добра основа за провеждане на обществено обсъждане.

С подобен законопроект ще се предотврати, от една страна, общественоопасното и виктимогенното поведение на децата, като едновременно с това ще се осигури ефективна високо специализирана защита на техните права и законни интереси, включително хуманна и законосъобразна корекция на поведенческите им отклонения, индивидуално съобразена с най-добрия интерес на детето в условия на правна сигурност и стабилен правов ред. Налага се да бъде развита специална правна уредба за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица, които да представляват подкрепа за пълноценна обществена интеграция. До отклоняване от наказателно производство би следвало да се стига само при изрично съгласие на непълнолетния, което ще позволи въвеждането на възстановяващото (ресторативно) правосъдие, така че да се постигне отстраняване на вредите, причинени от противоправното поведение, и доколкото е възможно възстановяване на взаимоотношенията между нарушителя, пострадалия и обществото. Подходящо за постигане на целите на такъв закон е регламентирането на семеен съвет с участие на:

непълнолетния, неговите родители/попечители, роднини, с които са изградени близки отношения, и представители на различни институции, съобразно обстоятелствата по всеки конкретен случай, например социален работник от отдел „Закрила на детето“, класния му ръководител или педагогическия съветник или друг предпочитан от детето учител. Една от функциите на семейния съвет може да е изготвянето на индивидуален план за непълнолетния, подлежащ също на одобрение от съда.

С проекта следва да бъдат уредени изрично образуването на възпитателно дело, конкретните условия за налагане на съответните възпитателни мерки, правилата за изпълнението им, възможност за обжалване, преразглеждане и изменение на наложените мерки, както и за прекратяване на изпълнението. При изпълнението на наложените мерки е необходимо да се предвиди постоянно наблюдение от службите за възпитателна подкрепа, изготвяне (периодично или при промяна на обстоятелствата) на съответни доклади от тях, както и срокове за представянето им пред съда, който е овластен да прекрати изпълнението на съответната възпитателна мярка, да я преразгледа и евентуално да наложи друга мярка. Тези разпоредби отговарят и на изискването за периодичен контрол и преразглеждане на мерките по отношение на непълнолетни лица.

В отговор на наблюденията и препоръките на Комитета на ООН за правата на детето и на тези на Комисаря на Съвета на Европа по правата на човека следва да се предвиди нова уредба на настаняването в затворени институции за възпитателен надзор в съответствие с ЕКПЧ.

В изготвения законопроект от Министерството на правосъдието се предлага създаването на Национална служба за възпитателна подкрепа към министъра на правосъдието, както и на местни служби за възпитателна подкрепа, които да се създадат с решение на общинския съвет към общините, на чиято територия има районен съд, с изчерпателно определени функции и задачи на тези структури. Регламентирани са и правомощията на инспекторите за работа с деца в специализираните звена за работа с деца към Министерството на вътрешните работи. Подобен подход намираме за удачен, тъй като ще позволи и по-добър синхрон на комплексните политики във връзка със защитата на децата в риск и превенцията на антисоциално поведение, ще постигне най-сетне и

координация между системата за детско правосъдие и системата за закрила, за да се гарантира съблюдаване на най-добрия интерес на непълнолетните.

В закона за отклонение на наказателното производство за непълнолетни следва да се разшири обхватът на обстоятелствата, които съдът ще взема предвид при определянето на наказанието на непълнолетния, включително времето, необходимо за неговото личностно развитие, обкръжаващата го среда и нивото на пренебрегване на личностното и образователното му развитие, влиянието на възрастни лица и отношението му към престъплението и пострадалия. Това кореспондира и на изискването на чл. 7 „Право на лична характеристика” от Директивата да бъде гарантирано правото на непълнолетния обвиняем да му бъде изготвена лична характеристика, която е необходима, за да се установят специфичните потребности на непълнолетния по отношение на защитата, образованието, обучението и реинтегрирането му в обществото, да се определи дали и в каква степен той би имал нужда от специални мерки по време на наказателното производство. Това изискване следва да бъде съобразено и със съответно изменение на чл. 387 НПК, като се предвиди в хода на досъдебното производство прокурорът да възлага на Службата за възпитателна подкрепа изготвянето на индивидуална оценка на непълнолетния, която следва да бъде готова до изготвяне на обвинителния акт.